

N. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

Ref.
No. Ser. 937

Title: *Advaitam Samharam*

937

Z

:	:	Advaitanu Samdhanu	Title.
:	:	Tike	Author.
:	:		Editor.
:	:		Year, Vols.
:	:		Publisher.
:	:	Incomplete	Remark.

(1-689)

SK
937

अष्टे.टी.

श्रीगैरवायनमः॥ योगक्षेमं वृहामीति प्रतिज्ञावशमागतं स्मरामि परमानंदमानंदानर्थदानिदं॥
१॥ अक्रुद्धि न दानं गजां कुशां वंदारुहं देयितवान् शीलं वंदे सुधां सुंदरमोक्षिणीं ॥ २ ॥ श्रीगुरु
रोश्वरणां ज्ञानमधुनिमदयं त्यक्तं पीतान्यसंगतं चेन्मां वादयति किममुत ॥ ३ ॥ श्रीमत्प्रेमसिंहप
डितसुतश्रीरामचंद्राय यत्प्रीत्याकारि नृसिंहनामयति नादं तानुसंधानकं तद्यारव्यामोपिरामचंद्र
सहितस्तस्याग्रहान् श्रीगजनाथानंदयतिः करोति चरणेन त्वागुरोः सादरं ॥ ४ ॥ गुरोः कृतियेनुवि
वेक्तुकामानते मदीयोक्तिमनुद्धि जंतुः ॥ खद्योतविद्योतनमवरे किंशीतां शुभोनाम्पमपाकरोति ॥
५॥ इदं वक्तुं ज्ञातार्थज्ञानसंबंधं श्रोतुं श्रोताप्रवर्तने ॥ शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजन इ
ति न्यायेन स्वांनुनवेन च प्रेक्षावत्पुण्यं ग्रंथानि धियादिज्ञानमिति तत्र संक्षेपतो दर्शयिष्ये चिकीर्षि
नस्यानिर्विद्यपरिसमाप्तिकामनया कृतमिष्टदेवतानतिरूपं तत्तानुस्मरणरूपं च मंगलं शिष्यदिना
यनिवध्नाति ॥ विश्वस्य सत्तामिति विश्वेशं विश्वकर्मां वंदं इति संबंधः कर्तृत्वमुपादानत्वस्यापि उपलब्ध
रणां ॥ एतेन सरे कृतवद्भूत्यां प्रजायेय तन्नेतो सृजत इत्याद्याः कर्तृपादानयोरभेद इति पादिकाः श्रुतय
इश्वरे प्रमाणत्वेन सूचिताः तस्य जीवानेदो ग्रंथप्रतिपाद्य इति सूचयं विनिर्दिष्टं ॥ गुरुमिति तत्त्वम

ननु गंडरागा
दिवशां रात्रौ
ने २

राम-

१

स्यादिवाक्यवगुरुमिति जीववाचकशब्दस्य जगत्कारणवत्त्वकस्यावाचकविश्वेशशब्दस्य च सामानाधिक
रण्यात् ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपाद्यत्वेन सूचितमित्यर्थः एतेन यस्मिन् देवे पराप्रक्रियया देवेन यागुरो तस्यैते क
थिताः त्वयाः प्रकांते मेदात्मन इत्यादिवाक्यप्रमाणसिद्धा गुरुजकिरपि द्योतिता ॥ इश्वरं न पास्यं देवता
नेदेन निर्दिशति ॥ नृहरिमिति पूर्वसेविता हि देवता प्रार्थ्यमाना क्षिप्रफलदायिनीति प्रसिद्धां के ॥ जी
वब्रह्मानेदज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिश्च फलं सूचितं अत्र च जीवब्रह्मैक्यप्रकरणयोः प्रतिपाद्यप्रतिपाद
कभावः संबंधः प्रकरणफलयोर्ज्ञानद्वारा कार्यकारणभावः ॥ शास्त्रोक्तज्ञानतत्प्रतिपाद्ययोर्विषय
विषयिनावसूचितो न वति एवममोपि संबंधः कर्तृत्वः ॥ मूलशास्त्रोक्तिरुद्धधर्मत्वेन नैवेदा
योगानुसोयां मित्यादिवाक्यवत्तु द्वोग्यस्वरूपस्यैव सवक्तव्य इति तत्त्वरूपं किं इत्याशंक्य जीवेश्वरवाच
कपदस्यैव स्वरूपं निर्दिशति ॥ सर्वमिति ॥ अकालत्रयेऽपि केनापि प्रमाणेन पुरुषेण च अवां बाधा
योग्यस्वरूपमित्यर्थः ॥ घनं एकरसं ॥ अमपदायांसं सृष्टं अर्धेन मितियाव नूनं चैतां निप्रमाणकं
वियदादिप्रयंचकारणत्वेन तर्कितस्य सदेवत्यादिश्रुतिसिद्धस्य तस्य साध्या विष्यमाणत्वात् ॥ श्रुतनु
स्मानसिद्धसत्त्वप्रयंचसत्तात्वेनाप्युपपादयति ॥ विश्वस्य सत्तामिति ॥ वियदादिप्रयंचानुगतं यावद

ध्यां

६ धिकारीयः साधनचतुष्टयसंपन्नः एवात्राधिकारी इति ध्येयं ननु जीवेश्वरयोः ४६

अथै टी.

२

रः सन्तः सन्निवृत्तिरूपेण नामानासन्नाजगत्कारणी नृत्तंसदेवनदिसर्वेषु ब्रह्मेषु मेकमनुगतं
 याप्रतीयमाना मूकारणतिरिक्तास्वीक्रियते नदत् इत्यर्थः ॥ प्रपंचयिष्येति चेत्तत्सर्वं नगवान्
 ग्रंथकारः ननु सतो नैकरसत्वं संभवति ॥ वियदादिप्रपंचस्यातिरिक्तस्य तत्र विद्यमानां चादित्याशंका
 तस्य काल्पितत्वेन कारणतिरिक्तपारमार्थिकस्वरूपानिरूपणानुसृष्टिकेत्येव सत्यमितिकारणस्य
 बाधाधितत्वं प्रतिपादनाच्च न तेन सत् एकरसत्वं हाभिरित्याह तद्रूपमितितु स्य विश्वस्य रूपं चाधि
 तं स्वरूपं सदेवैत्यर्थः ॥ नदिलोकं पिबतो दिविवेकिनिः सुनिरूप्यमाणमववसमुदायतसंबंधातिरि
 क्तं वस्तुत्वेनानुभवपथमारोहति परैरपि कार्यासौर्णानानाजातीयतत्त्वात् कार्येवतादौ वा वैव
 यवतत्त्वं धातिरिक्तो वयवी नृस्वीक्रियते उपपाद्यते चानुपदमाराधनपादेः ननु तथापि सतो नै
 करसत्वं तादृक्कानिमतपरां जातीयानित्यत्वेन दृश्यकसत्तास्वीकारावश्यकत्वाच्च ॥ वदति च नि
 समेकमुनेकं त्रिसामान्यामिति तद्वद्वत्तत्त्वात् ॥ इत्याशंका न तावदिदं लक्षणं प्रमेयत्वाद्वावतिव्या
 प्रेः तासानित्यत्वमपि न मुक्तिस्तत्त्वे प्रमाणमप्योजनयोरनावात्प्रत्युत दृश्यत्वादिनिर्गैः कल्पि
 तत्वेन ज्ञाननिवर्त्तत्वावश्यकत्वाच्च ॥ कल्पितानां च तासां अविद्येनैकरस्यानभिज्ञातकत्वं च प्रसिद्धं
 धि

अथै

राम.

२

तत्र ले-

संशतिरूपेण विद्यमानेपिलोका निमतजातिप्रमाणपर्यालोचनया अस्मदनिमतं सर्वं विजातिराह बुद्धौ
 राखं वनमित्यनिप्रत्याह ॥ नानाजातिमयमिति मयद्वस्वरूपार्थः ॥ एतदुक्तं नृवति अस्मितावध्य क्रीनांका
 ल्पितत्वं वैपरीत्ये अद्वैतश्रुतिविरोधात् अद्वयत्वादिनिर्गकानुमानविरोधाच्च ॥ कल्पितस्य च स्वातंत्र्या
 नावेन अविज्ञानपारं तं अवकल्येन च न त्रधा क्रिविशेषतादाता प्रपञ्चात्तु व्यनालिष्टानुसृष्टादेव
 गोत्वघटत्वादिसर्वजातियवद्वारेण पत्तो कल्पे कृतं पदार्थांतरकल्पनया उपपादयिष्यति चेत्तदप्रेमुनि
 स्वरं रूपानुगवान् ग्रंथकारः ॥ नन्वस्य सतो ज्ञानविषयत्वं सति न वा ॥ आद्ये अनात्मत्वापत्तिः ॥ द
 र्पस्य सर्वस्य तथात्वात् ॥ अये सर्वथा अप्रकाशमानस्या सत्त्वापत्तिरित्याशंका स्वप्नाकाशताना प्रेदात्ता
 यंदोष इत्याहुर्विद्वेनेति ॥ प्रज्ञानं प्रत्येसादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ननु इह वापरावर्तिविशिष्टस्य ज्ञानसद्वत्त्वं
 रहितस्य सतः कथं त्रिविनाशवद्विज्ञानात्प्रेदशतिचेत् ॥ न च दृश्यादिजन्यातः कारणद्वि विशिष्टस्य
 ज्ञानपदवाच्यस्य तथात्वेपि केचित् नैदेरुतना दिवदसत्त्वात् तत्तद्विज्ञानमेव तत् ॥ ननु चिदभिन्नस्य सतो
 जीवानेदेशात् प्रतिपाद्ये पितृश्रोतुः कः पुरुषार्थः न च रात्र्यार्थाविदान्मकवदज्ञानात्तद्वत्त्वात् विदाभ्यो
 तिपरं ब्रह्म वैदब्रह्मैव नवतीमादिश्रुतिसिद्धब्रह्म प्राप्तिरेव फलमिति वाच्यं ॥ तस्य सुखं दिरूपत्वात्तावेन युक्तं
 रवा

२ केवलस्य लक्ष्यस्य नित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदभेदेत्येव श्रुतिममतत्वात् किंच सतः २

अ. ६१.

पार्थत्वाभावात् ॥ यदयुक्तं ॥ रास्त्रा^{उजी} वव्रत्तानेदा^{जाना} नदज्ञाननिवृत्तिः फलमिति तन्नुत्पत्त्या अपि स्वतो
 पुरुषार्थत्वात् ॥ इत्याशयः अज्ञानस्य उः खरूपसंसारनिदानत्वेन तन्निवृत्तेऽखसामि नतिवृत्तिवत्
 पुरुषार्थत्वं ॥ आत्मनश्च श्रुतियुक्तिर्यामानंदरूपत्वप्रतीतेः सुरवेतरत्वमसिद्धमित्यत्रिष्टये प्रत्याह आ
 नंदेति ॥ श्रुतिः स्तावत् आनंदं ब्रह्म आनंदो ब्रह्म ज्ञः आनंदाद्येव स्वस्वित्वमनिवृत्तानि जायन्ते इत्यादि ॥ यु
 क्तिश्च परंप्रेमोत्पद्यते न तावदानंदरूपत्वं जीवस्य वक्ष्यति ततश्च आनंदात्मकजीवाभिन्ननया ब्रह्मणा
 प्यानंदत्वमिति ॥ किंच विदानं दानिच्चा विज्ञातृयत्ने वृत्तं नैवं यथा घटः एवं सतो प्यानंदा ने दे प्रयोक्तव्यं
 विपक्षेऽश्रुतिबाधो ब्रह्मणोऽपुरुषार्थत्वसंगे श्रुतौ आनंदस्य उः खानावरूपत्वमैकैतिरसिध्यते ॥
 ननु जगत्कारणो वाचकपदस्य सच्चिदानंदात्मकत्वे श्रुतिमिदं विपरीतार्थकं गुरुपदं लक्ष्य
 स्पतया विज्ञेयत्वेनैव तत्पदं लक्ष्यते दोषकृत्यः तस्य च तथा विज्ञेयत्वं किं प्रमाणमिति चेत् उच्यते ॥ अस्ति
 त्वं पदं लक्ष्येपि सच्चिदानंदं तत्त्वयं ॥ तथा हि अहमास्मि रतितावत् सर्वोपि जंतुरात्मनः सत्त्वमेवेति ॥
 नार्थमिति च नानाकृत्यं ध्यात्वा विषयकानां नान्यनिरसिष्यमाणत्वात् अस्ति च सुषुप्त्यादौ सर्वजन्तुसि
 द्धः आत्मरूपसुखं ननु नवः अन्यथा सुषुप्तिरस्य सुखमहमस्वाप्तिमिति सौषुप्तिकसुखस्मरणानुप
 रका- धि-

क्षितिः २

अ

राम
३

पुनः ॥ तस्मादस्मैव सच्चिदानंदात्मकविशेषपदं लक्ष्येण तादृशगु - रूपपदं लक्ष्यं सच्चिदानंदात्मकनाजातिमय
 ति जीवब्रह्मानंदस्य प्रतिपाद्यत्वं सूचनं न विरुद्धं ते अस्मिन् धनो के सत्यज्ञानंदात्मकनाजातिमय
 गुर्वभिन्नवृत्ते सरिनामक विश्वकलं नमकाराशोधयः ब्रह्मणो जीवानंदस्य प्रतिपाद्यः संगलस्य निर्विघ्न
 समाप्तिप्रचयगमने फले प्रकरणस्य च ज्ञानदारेण संसाररूपानर्थनिवृत्तिरानंदावाप्तिश्चेति फल
 ध्वयमित्येतेषां सूचिताः संगलस्य च फलवत्त्वं सुकलतंत्रसिद्धं ॥ युक्तिः लेशोक्तिरसिद्धता योजनानिर्वि
 तामायाभावविस्तरः श्चात्र वदिष्यति महाश्रियः ॥ ननु सदानंदादिरूपजीवब्रह्मैक्यप्रतिपादकाच्च
 अनर्थनिवृत्त्या नंदावाप्तिफलं श्वब्रह्मो ग्रंथो लोके दृश्यं ते किमन्यथा येनेत्याशं कचिकीर्षितं प्रक
 रणस्यासाधारणं विषयं फलं चाह श्रीमन्नगवद्भादेत्यादि निरव्यतयं सत्ते न ब्रह्मानुसंधानप्रकारः
 संक्षिप्ता ॥ निरव्यत इत्युच्यते ॥ अनुसंधानप्रकारो मननप्रकारः ॥ तेरवनप्रयोजनमाह ॥ सूचि
 त्वेनैव ब्रह्मरति ॥ विषयगता संज्ञावना निवृत्तये त्वेते तद्वत्तत्त्वात् अनुसंधानं चिकीर्षीः तेन नैव
 रवनव्यथता ॥ ननु व्यासादि निरेव अनुसंधानप्रकारस्य सिरूपितत्वात् पुनस्तद्वत्तेरवनमसुके
 नचात्र तेरवनस्य संक्षिप्तत्वादेव यथ्य ॥ तस्यापि सूक्ष्मप्रकरणेषु सिद्धत्वादि व्याशं कामनूयं धा

स्थे

निमनं धरिहारमाह श्रीमदित्यादिना ॥ अपीतं त्रं शंका नुवादः ॥ श्रीमत्वं विवेकवैराग्यादिसंपन्नं
 नगवंतौ ह्योपादौ येन तेन गवत्यादाः प्राकराचार्याः ॥ अत्रार्थत्वं अत्रिकारिषु प्रत्यक्षानोपदेष्टृत्वं
 अत्रविवक्षितं युक्तोपाशंकापरिहारवैयः पूर्वाचार्यैरागमप्राधान्येन प्रत्यानुसंधानप्रकारेण निरूपितः ॥
 अत्रतु युक्तिप्राधान्येनेति विशेषः ॥ विशेषांतरमाह ॥ वादीतिवादिना मबाधितत्वेन अनि
 मंत्यत्प्रमाणतत्पत्वरूपपरीक्षाविषयविचारस्येनेत्यर्थः ॥ व्यासादिभिः प्रवृत्तिसिद्धप्रमाणानुसा
 रेण सनिरूपितः ॥ इह तु वादिसंमतप्रमाणानुसारेणेत्यति ॥ अत्रिविशेषापरमित्यर्थः ॥ इत्यनेन च
 गमसिद्धे अर्थलोकसिद्धप्रमाणानुसारेण दृढीकरणं चित्रोक्तमनिदे ॥ तुरिति अतः सदाश्रित्य
 केवलसु युक्तिप्राधान्येन वादिसिद्धिप्रमाणानुसारेण च तस्मिंश्चित्रोक्त्यायसु साद्यत इति नायं
 ग्रंथकरणप्रयोसो सुधेति नावः ॥ ननु परोक्तप्रमाणपरीक्षया युक्तिप्राधान्येन च तन्निरूपणं
 ग्रंथगौरवं स्यात् ॥ इत्याशंक्यनेत्याह संहिष्येति ॥ ननु श्लोकार्थज्ञानेनेवाधिकारिणः कृतकृत्य
 त्वात्किमुत्तरग्रंथेनेति चेत्तन् श्लोकार्थस्यैव युक्त्यादिभिः स्पष्टेष्टप्रपञ्चमानत्वात् तत्र सद्धेन प
 दाद्यैर्निरूपयति परिदृश्यमानेन सारस्य सदेवेत्यनेन ॥ तन्ब्रह्म सदेवेति प्रतिज्ञा ॥ ननु तत्सदा

६८

सम.

४

६

येत्र सांनिप्रमाणानावात्तत्र सद्रूपत्वप्रतिपादनमत्रिनिवित्रकर्मायतस्याशंक्यतत्रप्रमाणमाह प
 रिदृश्यमानेत्यादिना अत्रुच्यमानविमदादिप्रपञ्चस्य कार्यत्वे सिद्धेनेन निगेन यदुपादनं सिद्धं तन्न
 मानेत्यादिना अत्रुच्यमानविमदादिप्रपञ्चस्य कार्यत्वे सिद्धेनेन निगेन यदुपादनं सिद्धं तन्न सदेवेति यो
 जना ॥ कुतस्तस्य कार्यत्वमित्याशंक्यनेत्रप्रमाणान्मोक्षक्षेत्रेणेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षेण तावदं कुरादेः का
 र्यत्वं ॥ रवातद्वरणदिना सावयवत्वेन दृष्टिवादेः ॥ पुरिष्ठिन्नत्वेन चाकाशादेः सर्वस्य प्रपञ्चस्य देश
 कालवस्तुनाम व्यापकत्वं परिष्ठिन्नत्वं ॥ तथाप्ययं श्लोकादिनां देशकालपरिष्ठेदौ नस्तः त
 थाप्यसर्वात्मकत्वात्तेषां ब्रह्मवद्वस्तुव्याप्तिर्नास्ति वेत्याकाशादिकं वस्तु परिष्ठिन्नं ॥ दृष्टिवादेस्तत्र विविध
 दृष्टिष्वपि परिष्ठिन्नत्वमस्तीति नवतितसर्वेषां कार्यत्वौलिंगं ॥ कार्यत्वं चात्र परतंत्रत्वेन नानाविद्यादौ व्य
 निचारः ॥ आदिपदेन दृश्यत्वज्ज्ञेयत्वेनेति दृष्टव्यं ॥ यदेकमुपादानमिति उपादानमत्राधिष्ठानं तत्र
 तत्र दृश्यनिवाहिकाज्ञानविषयं ॥ ज्ञानव्यतेन नानाविद्यादौ व्यनिचारः ॥ वियदादिकं सोपादानं कार्यत्वा
 द्भक्तिरुत्तवदित्युक्तमिति नेत्यर्थः ॥ ननु सद्रूपमिति वृत्तशब्देन सनोद्वितीयत्वं उक्तं तत्कथं परमाणु
 कारणवादस्यापि संनवान्परमाणुनां चानेकत्वादित्यथाश्रुतेग्रंथे ॥ आशंक्यसवादेऽहं इत्य-

६८

अद्वै-

५

निप्रेत्याह एकमिति सजातीयविजातीयस्वगतनेदश्चैवैतद्वैतएकैकत्रात्मिकमित्युक्तं अनेकत्वेपरि
स्मिन्नत्वेनकार्यत्वापत्त्याकारणानवस्थास्यादिति नावः ॥ एकत्वेनैतन्नकोपोद्धानितोऽश्रुतिप्रमाणय
नियतोवेत्यादिनकेवलमियंश्रुतिरेकत्वेप्रमाणं किंतुयतश्चिप्रकृतिपंचम्योपादानहेतुपीति
एवं ननुयतश्चेकवचनजात्यनिप्रायेणपुपपद्यतेतत्कथंकारणस्यैक्येनत्रादृश्याववाहीति
॥ कारणस्यैकत्वानेकत्वेनैकत्वमनयोरेकत्वकल्पनमेवलक्षितिकालिगृहीतयेत्यर्थः ॥ आदिपदेनो
क्तकारणानवस्थादोषोपिसंगृह्यश्रुतेनतसिलप्रत्ययस्यबहुवचनपिसंज्ञवानेयकारणैक्य
नियामिकाश्रुतिरितिइषणंनिरस्तंतसिलप्रत्ययस्यबहुत्वार्थकत्वेऽनेनतत्रसंतिवाक्यशेष
स्यैकवचनानुपपत्तेश्चेतिइष्टव्यंननुतद्वक्तृश्रुत्याजगत्कारणैक्यसिद्धिस्तस्यसत्त्वेनद्वधर
णैक्यकिंमानं प्रसुतश्चसदाश्चमयसीदिति तैत्तिरीयकवश्रुत्याअसत्त्वं ॥ बाधितराचुसारण
सदात्मकत्वंवाकिंनस्यात् ॥ किंचोपादानकर्त्रोरैक्यसंज्ञावितोत्रिविधपरिच्छेदश्चैवैतत्संख्येय
पादानैक्यश्रुतिः प्रतिपादयेत्तद्वैक्यसंज्ञावनेवइवता ॥ अन्यत्रतददृष्टेरितिचेत् ॥ नामतः स
त्त्वोपहितकार्यकत्वानुपपत्तेः तस्यकारणत्वादधर्मवैशिष्ट्येवासदितिनाममात्रमेवस्यात् ॥ सद

द्वै

राम०

५

सदात्मकस्यचप्रमाणानावविरोधात्प्राप्तं संज्ञावत्तदस्युक्तंउपादानकर्त्रोरैक्यंनदृष्टमितितदपिनईश्व
रप्रदसंयोगेतिनदृष्टेः ॥ नचतत्रेश्वरः कर्त्रेवेनत्रेवतिनिवाचं ॥ जगत्कर्तृत्वज्ञानेऽसत्तः सत्तज
नकत्वासंज्ञेनचसदाश्चमयः आसीदितिश्रुतेरननित्यकृत्यामरूपमात्रपरत्वेनव्याख्यातत्वा
नइत्येतन्नकोपोद्धानितंसदेवेत्यवधारणस्योपादानकर्त्रेवैक्यस्यचप्रतिच्छेदपादकंश्रुतिद्वयमा
रुसदेवेत्यादिनाश्रुतेरयमर्थः सोम्येतिश्वेतकेतुंनुपपिनासंबोध्यति ॥ इदंप्रत्यक्षादिसंज्ञावितं
जगदस्येष्टेः पूर्वसद्वैतैवासीदिति ॥ तथाचकथमसत्तः सदसदात्मकास्त्वकारणत्वसंज्ञा
वनेत्यर्थः ॥ ननुतथापिकथंजगत्कारणस्यसत्त्वेनद्वधरणैजुगतः पूर्वविस्थायाएवसत्त्वेनाव
ध्यायितत्वादित्याशंक्यकार्यस्योत्पत्तेः पूर्वकारणातिरिक्तस्यासंज्ञावितत्वात्कारणस्य
रूपएवसत्त्वेनद्वधरणेपर्यवस्यति ॥ इत्याकृतवतीश्रुतिः सत्त्वेनावधत्तस्यकर्तृत्वमुपदानत्वं
वाहनदेवतित्यादिना ॥ तत्रब्रह्मणैकतरेकत्वंकृतवदित्यर्थः ॥ तथाचतत्रैजोमृजतेत्यादिना
वक्ष्यमाणजगदृष्टिनिमित्तेक्षणकर्तृत्वप्रतिपादानात्कार्यानुकूलज्ञानवत्तुल्यक्षणकर्तृत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ इदंएकत्रुवेउपादानत्वंसूचयंतीइक्षाणमेवअजिनयतिवहुस्यामिति वियदा

अ. टी.
७

पीतो जवतीति श्रुत्या परमात्मनि जीवोपाचरतः करणस्यापि जयश्रवणतद्वद्वयः॥ अविद्यादृष्टि
रूपेक्षणास्य कार्यत्वेनेदृशं तजन्मत्वप्रसंगादनवच्छेदोऽद्योर्ध्वपक्षस्य परे। कथं तर्हि ईदृशं
कृत्वं शृणु॥ सगर्होऽसूक्ष्मरूपेण स्वकारणे विद्यमानजगद्रूपकार्येण सदात्मकत्वेन न्यस्य संबद्धं
वर्द्धकं नामैवं तस्य सदातनत्वात् सदाकार्यप्रसंगः नदातुऽप्यादकादशनावान्॥ अदृष्टस्य
कालविशेषजनकत्वनियमान्॥ यद्वा मायिकपदार्थोऽस्य तत्रैव सर्वदा कार्योदयाति प्रसंगोदनेनोपपद्य
ते स्वभादिवत् न च स्वभापिकात्वे विशेषोऽदृष्टनियत इति वाच्यं॥ नथापि स्रग्दृष्ट्यादीनां जाय
तुकुसकाद्यादिकारणत्वावेन माययैव तदुपपत्तेर्वक्तव्यत्वात्॥ मायायाश्चावृत्तनवृत्तनापदीयत्वात्॥ त
र्हि श्रुतेः प्राक्रियानुसरणं व्यर्थमिति चेत् न श्रुतेः सन्नोत्पत्तिरिति॥ अद्वितीयसत्कारणत्वोक्तिकार्यो
यत्प्रतिप्रथितोक्तिः स्याच्च परमाणवादिकारणत्वाद्बुद्धसंती अद्वितीयसत्कारणत्वमधिकारिणोर्द्धदय
मारोहयति हि श्रुतिरिति दिक् श्रुत्यनुग्राहिकायुक्तिमाह॥ कार्यप्रपञ्चस्येति अस्माकारणतयेत्या
दिना संबधः॥ तत्त्वावेदकप्रमाणानुनायाश्रुतिः सत्त्वमयस्य निश्चायस्य विषयत्वानुपपत्तेरिति ना
वः॥ ननु बाह्यतरोक्तकारणदेवतदुपपत्तौ किमिति श्रुतिः सत्कारणं निश्चाययति तत्राह प्रमाण

सम०
७

रतवृ२

नायेत्यादिना॥ ननावसदतिरिक्ते तुष्टे प्रत्यक्षमानं रूपदिदी नतया नदयोग्यत्वात् नानाप्यनुमानं बुद्ध्यासि
लिङ्गानावान् सदेवेत्यादिशुद्धो विपरीतार्थविषय एव। असद्वा इत्यादिश्रुतेः सन्नोत्पत्तिरिति व्यक्तनामरूपपरत्व
मुक्तं॥ अनुपपत्त्यानावाच्च नार्थोपपत्तिः॥ उपमानं तु नियतविषयमेव। श्रुतिविरोधश्च स्पष्टः॥ साक्षादस्य
तः कारणत्वं श्रुत्या प्रतिषिद्धं चेत्साह॥ कथमुपपत्तिः। कारणानुराशं कां निराकरोति नापीत्यादिना॥
अनिर्वचनीयसत्त्वेनासत्त्वेन निरूपणानदमित्यर्थः॥ स्वातंत्र्यायोगादिति। परानपेक्षालिप्तिप्रतीति
कत्वा नावादित्यर्थः॥ दूरपतेत्यादि निरूपणानदमित्यर्थः॥ स्वातंत्र्यायोगादिति परानपेक्षालिप्तिप्रतीतिः
पुरोवर्तिपदार्थरूपाधिष्ठानपारतन्त्र्यस्य स्वरूपतन्त्र्यस्य श्रुत्या श्रुतत्वात् किं तस्यानिर्वचनीयत्वात्। असत्त्वेना
लिप्तिप्रतीतिरिति कत्वा नावादित्यर्थः॥ दूरपतेत्यादि निरूपणानदमित्यर्थः॥ स्वातंत्र्यायोगादिति परानपेक्षालिप्तिप्रतीतिः
स्यापि पारतन्त्र्यादधिष्ठानानंतरं वक्तव्यं तथा चानवस्था॥ द्वितीये आह सद्बिधानेति॥ अनिर्वचनीयजग
त्कारणबिधानस्य सत्त्वात्पुण्यमदुस्यर्थः॥ नदेवेति तद्विरोधे वासिचित्तेनेति न्यायेनेति नावः॥ ननु त
थापि नवदनिमनसतः कारणत्वनियमोऽसिद्धः सारव्याधनिमनप्रकृतिपरमाणवादिरपि सतः कार
णत्वसंभवात् इति चेत् न तेषां विद्यमानत्वेऽपि जडत्वदृष्टत्वरिद्धिर्न तैः हेतुमिमिथ्यात्वेनानिर्वचनी

वैचनीयेयं

होती

15

Rev

राम०
१०

七

[illegible]

ધર્મી

3

अद्वैती
२२

नुमादसत्राविशिष्टेति॥ सत्रासतीनस्यादितितथाचत्तादृशप्रयोगप्रत्ययोसत्राविषयो नस्याना
मित्यर्थः॥ तत्र हेनुमादसत्रेति सत्रापदाश्रयसत्रायां कथं सत्रावैशिष्ट्यानावस्थां कथं कितस्या
सत्रायां सत्रांतरवैशिष्ट्यसंबंधेति विवक्ष्यते निराकरणेति सत्रादयदिति॥ ननु सत्रासती
त्येवैवबुद्धिः सत्रादये प्रमाणमिति चेत्॥ न तथा सति द्वितीयसत्रायां सति सतीत्येवैवबुद्धिः सत्रा
दये प्रमाणमिति चेत्॥ न तथा सति द्वितीयसत्रायां सति सतीति बुद्ध्या सत्रांतरं स्वीकृतं न स्या
त्॥ तथा चानवच्छेदितद्वितीयं ह्ययति स्वस्येति संयोगसमवाये तावदेव न सिद्धयोरयुतसिद्धयोश्च
नवेतां इति संबंधिनेदं दृष्टितो ताविदुनसत्राव्येते तादात्म्यमपि निश्चितं सत्यमिन्नसत्राकल्परू
पसंबंधिनेदं दृष्टितत्वात् एकस्मिन्नसत्रेन वति॥ स्वरूपसंबंधं पिसंबंधं विषयवृत्तिः न स्य निरसिष्य
माणत्वात्॥ अस्तु तर्ह्यनेदः संबंधः दृश्यते द्विदृष्टस्वरूपमित्यनेदेपि वैशिष्ट्यप्रतीतिरित्याशं
क्यतत्त्वविशिष्टतद्विज्ञानस्वरूपयोः संबंधिनोरस्येवात्रापि नेदः दृष्टत्वविशिष्टस्य दृष्टपदार्थ
त्वात् दृष्टव्यं क्रिश्च स्वरूपत्वात् विशिष्टस्वरूपयोश्चोक्ततादात्म्यसंभवान्॥ अथ वारादाः शिर
इति वदोपचारिकीयं प्रतीतिरिति नेयमनेदासंबंधप्रतीतिरिति दृष्टांतः॥ स्वीकृते चानेदसंबंधे दृष्ट

सम०
११

ज्ञानस्य प्रतीतिरिति॥

सब्रह्मस्य नेदसंबंधो ध्वनेः खिनी प्रतीतिः स्यादिति परिहारं ह्यदिक्त्वाद्वा नेदस्येति॥ किंचानेदो नामयः स
बंधः सनेदनावैक्यवा॥ नाद्यः तस्य त्वदभिमतानेदसंबंधतस्य विशिष्टप्रत्यये दृष्टस्य स्वरूपमित्या
दावना नानासंबंधत्वात् नुपपन्नेः॥ स्वजनस्य विशिष्टप्रत्यये संबंधस्य त्राममानुषनियमात् नेदानावा
नानंच नेदरूपप्रतियोग्यपुपुष्याय कानावान्॥ अत्रावैज्ञानजन्मत्वात्॥ न द्वितीयः॥ अस्वतंत्रसं
बंधज्ञानत्वस्य विशिष्टप्रत्ययत्वव्यापत्वेन स्वरूपैक्यविषयकनिर्विकल्पकस्य विशिष्टज्ञानत्वाप
त्तेः ऐकरूपसंबंधविषयत्वात्॥ ननु प्रमेयत्वस्य केवलान्वयितया स्वस्मिन्नपितस्य दृष्टिर्विक्रिया
। तथा चेत्तेन समंतस्य संबंधानेराजावान् सिद्धोः नेदसंबंध इति चेत्॥ न तस्य केवलान्वयिताया
अनावान्॥ यदादिदृष्टिस्तत्तत्प्रमाविषयत्वरूपस्य न तत्र प्रमेयत्वस्य नानात्वात्॥ तथा च प्रमेय
सिद्धमिति॥ ननु नवनुजाववान् सकलप्रमेयवृत्तिप्रमेयत्वमेकं न देवतत्र त्पदार्थाविष्ठिर्न
वदप्रमेयस्यैव दिशद्वैवद्विद्यतां न वदभिमतं चैतन्यवदिति चेत् न प्रमेयत्वधर्मस्य सर्ववृत्तया
प्रमानविषयत्वरूपयोः संबन्धयोः प्रत्येकं नानात्वं न तत्र त्प्रमातृत्वे दिपयसुगुलवृत्तितातेषां
नंतत्वात्॥ ननु सत्रासतीतिरेपचारिकी नवन्यते ब्रह्मासदिति प्रत्ययवदिति चेत्॥ न दृष्टान्ता

ता

सहति प्रमेयत्वमपि प्रमेयत्वविषयकप्रमाविषयत्वमेवेति तस्मतोऽस्मिन्नज्ञानाभावेदसंबंधः॥

प्रतीतिः

अद्वै. टी.
१२

सिद्धेः॥ ब्रह्मशब्दवाच्यस्य निर्विकल्पपरिच्छेदशून्यत्वविशिष्टस्य पदार्थान्तरस्य कल्पितत्वेऽपि चिदानुस
न्नास्वरूपेण साकं न स्यात्तादात्म्यसंबंधसंज्ञवेन ब्रह्मसदिति विशिष्टप्रत्ययस्य स्मिन्मते ब्रह्मः सन्नि
तिप्रत्ययवत्पुरुषत्वादिति वक्ष्यमाणं ज्ञानं॥ एवमस्मन्मतेऽपि सत्तासनीतिप्रत्ययो मुख्यरावत्र
त्यपदास्येवावाचित्वविशिष्टस्येव सत्ताशब्दार्थत्वात्॥ एवं च सतिसत्तासनीत्यस्य वाक्यस्याप्य
वाचित्वविशिष्टसदित्यर्थपर्यवसानात्त्रौपचारिकत्वेन विशिष्टस्वरूपयोर्न देमानावावृत्तिवाच्यं
केवलविशिष्टशब्दयोरपुनरुक्तयोरसंकीर्णार्थद्वयोपस्थापकत्वात् अतीतहृदे देवदत्तस्वरूपे हं
दिनिश्चयेन तदिति प्रमितेश्च॥ न चैयं प्रतीतिः पूर्वापरकालयोः हं देहसंबन्धेन दत्तावविषयेति वा
च्यं तथा सतिः अन्योन्यानावमात्रोच्छेदापत्तेः॥ ब्रह्मः पदो नैत्यादितत्त्वमाणा नामपि ब्रह्मे पठत्वात्
त्वात्तावावविषयतयोपपत्तेरिति संक्षेपः अस्तु तर्हि राहोः शिरसि प्रत्यायस्येपचारिकत्वे दृष्टा
नत्वमिति चेत्॥ तथापि हृषणंतराह निस्सार इत्याह॥ अपि चेति सत्ताधर्मिण शनिसत्ताधर्माश्च
यत्वेनाभिमतस्वरूपमात्रस्य तद्वर्तमानसत्ताधर्मित्वं सत्ताधर्मित्वं सत्ताधर्मित्वं सत्ताधर्मित्वं सत्ताधर्मित्वं
जकत्वं॥ अथमर्थः घटादिसत्त्वधर्मित्वं स्वीकृत्वा असतो न रष्टुं गादेस्तदा योगात्॥ घटादौ

राम-
१२

सत्त्वधर्मित्वप्रयोजकत्वं स्वीकर्तव्यमिति अस्तु को दोष इत्याशंक्य किं सत्ताधर्मित्वप्रयोजिका आद्या न्या
वाच्येऽसत्त्वधर्मित्वप्रयोजकस्य स्वरूपनिरूपितत्वेन सत्त्वस्यापि प्रयोजिका को दोष इति चेन्न वक्तव्यः॥ तथा च प्रयो
जकत्वेन संभवति प्रयोजकप्रयोजकयोर्नैद नियमादित्याद नयदीति॥ न च नियमोक्तिः धूमवद्व्यादौ
नथादर्शनात्॥ हृषणं धर्ममाह आत्मा श्रयेति सत्ताधर्मित्वविशिष्टे सत्तावर्ततेत्यात्मा श्रयत्वं॥ स्वस्य
स्वाश्रयत्वं अशक्यवचनमिति चकारेण सूचयति द्वितीयं शंकते सत्तांतरमिति घटादौ सत्तांतरं चेत्तस्य
ज्ञातरत्वं धर्मित्वप्रयोजकं न हि तेनैव धर्मनूतेन सत्तांतरेण तुल्ययुक्तं सर्वव्यवहारोपपन्नौ किं सत्तांतरे
णेत्याह तेनैवेति एवमस्त्विति चेन्न तस्यापि सत्तायां स्वधर्मित्वप्रयोजकत्वं यथा सत्तांतरं वेति किं
व्यस्य पूर्वोक्तहृषणस्य च समानत्वादित्याह एवं तज्जापीति॥ सत्ताधर्मत्वनिषेधमुपसंहरति शनिति
शतिशब्देन हृषणं पुरामृशतिसत्तायाः धर्मत्वपक्षे जातिरूपत्वा जातिरूपत्वं पक्षयोः साधारणं
हृषणमुक्त्वा जातिपक्षे हृषणंतरवदनुमाना जातिमयमित्येन त्वपेक्षयति॥ किंचेत्यादिना॥ प्रतिज्ञा
तेऽर्थहेतुमाह॥ सर्वानुगतेति सर्वपक्षेऽर्थेषु सत्त्वधर्मविषयीकुर्वाणया इत्यर्थः॥ ननु अपि निषेधम
नेपि घटादिजातिस्वरूपस्य सर्वविशेषानचेतन्यमात्रत्वात्पुण्यमात्रकथं न बुद्धेर्जातिविषयत्वायोगः

ज्य-२

योः-

23

१३३

राष्ट्र

23

प्रमा २

वायम

सु

193

चि:

॥

अद्वैती

२५

धरकल्पानावरं स संवचित्वे नैव स धरवसरोपपादनं ॥ सकलव्यवहारातीते तु वुरीये वृत्ताणि स
 धरवहारस्याप्यत्रावातनतदर्थप्रयोजको न रात्वेषणं ॥ ननु गुणकर्मणोः सत्ताधर्मवत्त्वमव
 र्णवन्नयं अत्यथानातिष्ठगुणत्वाद्दोसदुर्हिर्नस्यानृतत्रसत्तासामानाधिकरण्यनिर्वाहादिति चेत्
 तत्रादरुत्वादीनामिति ॥ तद्वृत्तीति रूपत्वे तत्रोत्तरार्थः ॥ सामान्यादौ सत्ते कार्यसामानाधिकरण्येन स
 दुर्हिमिष्ठतापिसामान्यादिगतनित्यत्वादिधर्माणामसदुर्हिविषयत्वेन सत्ते कार्यसामानाधिकरण्ये
 न तदधिकरणे सत्तायाः अत्रावातकितुपरंपर्येति द्वयं न स्यात्तद्वदेव गुणत्वादावपि परंप
 रया सदुर्हिसंज्ञवेतस्य सत्ते कार्यसामानाधिकरण्ये गुणदोसत्ताधर्मेन स्वीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ गु
 णोदोसत्तायावदृष्टश्चेति तदस्यः शङ्कते एवमिति ॥ द्रव्येतावत्सत्तदिति बुद्ध्या सत्ताजानिस्वीकुर्वता
 नत्कारणानुगतिरापि वक्तव्या काये उपादानानुगतिनियमान् कारणस्य च सदेव स्यादित्येव स
 त्वमवधारितं न स्यात्कारणसत्तयेव कार्यसदुर्धुपपत्तौ किमतिरिक्तत्वात् ॥ तदिति परिहरति तद्वृत्तीति
 सार्थं ॥ किंचेव गुणादावपि ब्रह्मण एव उपादानत्वेनानुगतत्वात्ते नैव सतागुणोदोसदुर्धु
 पपत्तौ सामानाधिकरण्यविषयत्वेन न नैयाजविश्वेति इत्यपरलाघव इत्यानि प्रेत्य कारणं विशि

राम
१४

नाष्टि जगदिति ननु मूलकारणमेव सदुर्हिविषयोस्तुलाववाचिं जात्येति वदतो ब्रह्मेव कथं सत्तद्विद्यायाश्च
 पिकारणत्वात् न तस्याः अपि जगदनुस्यूतसदुर्हिविषयत्वं किं न स्यादिति चेत् ॥ न तस्याः ब्रह्मण इव सदुर्धु
 त्वे प्रमाणत्वात् ॥ किंच अविद्यायाः दृष्टत्वादिना बाधत्वेन सत्तायोग्यत्वात् ॥ सदेव सोमो दमग्र आसी
 दितिसत्कारणं प्रक्रम्य तस्यैव तदोदृक्तेति ज्ञानवत्त्वा निधानत्वेन न स्येव सत्तावगमात् ॥ अचेतनायां च
 विद्यायां न दनुपपत्तेः ॥ किंच तस्याः अधस्तत्वेन सदचिष्टानसापेक्षत्वात् न तदतिरिक्तं सत्त्वं किंच
 अवास्तवप्रकाशं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मेव सदित्याहुः इति ब्रह्मेवेति ननु जगन्मूलकारणं ब्रह्मेव सत्त्वं सत्त्वं
 हि जगतिकथं सदुर्हिः न ह्यन्यस्वरूपं सत्त्वमन्यस्य न वितुमर्हति यथावद्विस्वरूपमोक्षं न जनयते
 चाह तदधस्तत्वेति ॥ तत्रास्मिन् ब्रह्मणि ननु अधस्तप्रपंचे कथं ब्रह्मतादात्म्यं न स्यात्तद्वत्त्वमपि मि
 थ्यात्वं स्यात्कल्पितानि च त्वान् ॥ प्रपंचस्वरूपमेव सत्तामिति पक्षोक्तदोषप्रसंगश्चेत्साशङ्कनादा
 त्म्यं नैकं किंचित्पिथ्या नृतधर्मानेरमेवेति हृदि निधाय तादात्म्यं विशिनष्टि कल्पितेति प्रपंचे कल्पि
 तं यत्तदादात्म्यं न स्यात्सदुर्हिरित्यर्थः ॥ कीदृशं तां मिथ्या नृतं ॥ प्रपंचे ब्रह्मतादात्म्यमिति चेत् ॥ उच्यते
 ब्रह्मनिचत्वे सति ब्रह्मानिचसत्ता कल्पित्याहुः ॥ ननु निचत्वे वेदनिचसत्ता कथं वदपदार्थो निच

द्वैती

कतं

अहे. ८८ योस्तदहोरिति चेत् न ननु शब्दादर्थमभिज्ञानान् ॥ सदिसत्ता नव छेदः कनेदत्वमिति वदन्ति ॥
 २५ कहेर्यामप्रियायः ॥ ब्रह्मः सन् शुक्लः कंचलः इदं सत्तमिति च अपुनरुक्तराद्वयप्रयोगात्
 आकारप्रतीत्याधर्मचिह्नं गुणगुण्यदिशवाच्च ब्रह्मसत्त्वपदार्थयोः शुक्लकंचलयदार्थयोरित्तर
 जतपदार्थयोश्च योक्तिकोपेदोत्प्रेयएव ॥ सत्त्वं जेदः समानाधिकरणपदावगतपदार्थद्वय
 निरूपितत्वात् नूतनज्येष्ठस्याधिसमाताधिकरणपदावगतपदार्थद्वयनिरूपितत्वेदादिलक्ष
 णएव न च वैजयन्तेनेदिसत्तातिक्तसत्ता राहित्या तद्वत्कृतमेव च न्यानिरूपणम् ॥ तथाच स
 त्तावतादीनां तादात्म्यसंबन्धेन संबन्धानिमित्तानां स्वसत्ता निरिक्ता सत्ता रहितैर्नेदेवत्वमेव
 तादात्म्यविवक्षितं तेन तादात्म्यस्थाने प्रिन्नयोः संबन्धिनाः ॥ सत्ताऽभिज्ञेति नाच्यते ॥ किंतु
 न देदस्यनेदिसत्ता निरिक्ता सत्ता नास्तीत्युच्यते इत्येव ॥ किंच द्रव्यत्वजुडात्वादिना तद्वत्त्वम
 न जातेर्मिथ्यात्वेन ज्ञाननिवृत्त्यस्य वरपाकृता तस्यानित्यत्वघटितं तत्कृत्वा न दत्त्वेन ज्ञा
 तिर्ब्रह्मत्वमसंगतमभिप्रेत्यापमहरति इति नतिब्रह्मरूपसत्ता निरिक्ता जातिरूपमपचस्पष्ट
 तादेः पृथक्सत्तासानास्तीत्यर्थः सत्ता यातातिपक्षोक्तद्वयपरिजहीषोरुपाधिपक्षमाशंक्य

राम०
 २५

निरूप्यति न च सत्तेति कुतो न वाच्यमित्याशंक्य तत्किं प्रमाणविषयता रूपं वा ॥ तद्योग्यतारूपं वा ॥ अर्थ
 क्रियाकारित्वं वा ॥ अवाच्यत्वरूपं वा ॥ इति विकल्पाद्ये ह्ययति ॥ तत्र ननु तावदिति तत्र सत्ता या उपपत्ति
 रूपत्वपक्षे प्रमाणराष्ट्रोनावसान्नः प्रमाविषयतेत्यर्थः नेत्यत्र हेतुमाह अन्वयान्तेति न सुषपा
 द्यतिज्ञान इति अन्यस्य ज्ञानप्रमात्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वादित्याशयः ॥ ज्ञाने सदिषयता रू
 पप्रामाण्ये सिद्धे प्रमाणविषयश्च रूपसत्त्वं घटे सिध्यति तस्मिन् च ज्ञाने सदिषयवत्त्वप्रामाण्या
 सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति नावः ॥ ह्युपाणांतरमाह स्वविषयत्वेति घटे प्रमाणविषयत्वरूपं सत्त्वं
 विषयीकुर्वन् प्रमाणविषयको दोषस्य प्रवेशात् स्वविषयकमित्यर्थः प्रमोपस्थितिं विनापि विष
 येयत्वप्रतीतिश्च नूनं द्विषयत्वं सत्वमित्यपि दृष्टव्यं ॥ द्वितीयं शक्यं प्रमाणयोग्यत्वमिति सत्त
 त्यर्थः ॥ नन्वपि पूर्वोक्तान्योन्याश्रयादिदोषः प्रमाप्रामाण्यस्य सदिषयता क्व घटितत्वात् प्र
 माणविषयत्वयोग्यतारूपसत्त्वस्य च ज्ञानप्राप्तादिति चेत् न ॥ न योग्यतारूपसत्त्वस्या
 रवंडत्वात् ॥ प्रमाणविषयत्वस्य योग्यतो यत्नकृत्वा न गत्वा हो गो व्यक्तेरिवेति तदिदं ता
 दृष्टरायोग्यतानिरूपकं ब्रह्मत्वादिकमेव वक्तव्यं परिचायिकस्यानिरूपणानुत्तन्नसंभवतीत्या

अष्टः ८
२५

द्वयोप्येतेति ब्रह्मदो प्रमाणयोग्यता रूपसत्त्वापरिचायकस्य ब्रह्मत्वादेः सत्त्वेऽपि क्रियमाणे तत्रापि तदवच्छे
देकांतरं सीकृत्वा मिस्रनवच्छा ॥ अस्यैतद्वदत्तादनं ब्रह्मनिष्प्रमाणयोग्यतावच्छेदकत्वं सतः
कार्यकरत्वा नुपपत्तेः ॥ तत्पुनर्यथा ब्रह्मदोदिकं इति रूपमित्यर्थः ॥ तद्योग्यता प्रमाणयोग्यता तद्व
पस्यमित्यर्थः ॥ किंच ब्रह्म प्रमाणविषयत्वयोग्यत्वं सत्त्वमित्यत्र तत्रावाचित्वं वक्तव्यं ॥ एतद्व्यास
त्वान्नस्य ॥ तच्च न संभवतीति योग्यता श्रयोपि ब्रह्मदत्तादक्रमोतिनेनी निश्कृत्येत्यर्थः ॥ एवं योग्य
तायाः अवच्छेदकमाश्रयं च दृष्टयित्वा सांख्ये इति रूपेणादयोऽप्येताया इति धर्मिणः सकाशात्तयो
ग्यताया अत्यंतनिष्ठत्वे ब्रह्मपदयोरिव धर्मिनावानुपपत्तेः ॥ अतस्तान्नेदमुतराः समानसत्ताक
नेदानेदपक्षोपिविरुद्धत्वादयुक्तः ॥ विषमसत्ताकनेदानेदस्वीकारेनेदानेदयोरन्तरस्य मिस्रा
त्वेन न जनयद्ब्रह्मनिधर्मधर्मिनावोपि पारमार्थिको न स्यात् ॥ अपि नाष्टवोक्तप्रमाणविषयत्वरूपस
त्त्वस्यापि धर्मिणः सकाशात्तनेदानेदाया इति रूपत्वं सूचयति अत्र व्यवहितदृष्ट्याणां नानात्वमबाध
त्वं नानात्वं न नवतीत्याशयेनेदं कते ॥ अनुसत्त्वेति विद्यमानत्वमप्यबाधत्वातिरिक्तं न नवतीति दृष्टो
क्तदोषः तादवस्थमिस्राशकानिरस्यतिसत्त्वासत्त्वादानीति बाधत्वाबाधत्वादानीति मिस्रार्थः

नेति ५

राम०
१६

५ शुक्रिजतेयथा विज्ञानसत्तातिरिक्तसत्तानकल्पते तथा प्रपंचेऽपि स्यादिसाह अत इति ५

असत्त्वं सखिलक्षणत्वं ननु तु त्वं नद्या च सत्त्वसखिलक्षणत्वव्यापको धर्मो विद्यमानत्वमिति प्रपंचस्य
बाधत्वेऽपि तत्र प्रमाविषयत्वरूपसत्त्वं न विरुद्धतरस्यर्थः तद्व्यतिरिक्तं हीतिसाम्ये हेतुमाह ननु ज्ञान
स्येति शुक्रिजतादिज्ञानस्येत्यर्थः सत्त्वसखिलक्षणत्वात्मा रत्नं प्रपंचशुक्रिजनयोर्बलक्षणेऽप्यवक
क्तव्यं ॥ तत्रान्यनिमित्तानावानुनया च त्वदनिमतविद्यमानार्थविषयज्ञानरूपममा विषयत्वरूपसत्त्व
स्या ॥ शुक्रिजतेपिसत्त्वान्नक्षेले क्षणं प्रपंचेन स्यादित्यर्थः ॥ ततः किमित्याशये शुक्रिजनतादिसा
म्यादेतोरधिष्ठानसत्तातिरिक्ता प्रपंचसत्तानकल्पनीयेत्यर्थः ॥ अत्र न हि ब्रह्मसत्त्वातिरिक्त
प्रपंचाधिष्ठानसत्त्वकल्पनं न शुक्तिविरोधादिसाहादेतु श्रुतीति तृतीयदृष्टयानि अत एवेति म
वोक्तेन प्रपंचस्य शुक्रिजनतुल्यत्वेन हेतुना विज्ञानसत्तातिरिक्तसत्ता कल्पनान्नवका
शेनेत्यर्थः ॥ अर्थक्रियेति अर्थस्य स्वसाध्यस्य क्रियार्थस्य तत्कारित्वं ननु तुल्यमित्यर्थः
॥ अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वपक्षे प्रपंचस्परजनतसाम्यमुपपादयति रजतादेरिति दृष्ट्या
॥ इति तत्रैव दिपदननयादिपरिग्रहः ॥ अथवा अनएवेति वक्ष्यामाणदृष्ट्यानेत्यर्थः ॥ तदेवा
हरजनादेरिति तथा सति रजतादेरपि नवदनिमतं सत्त्वं स्यादिति नावः ॥ न च द्वापन्नः २३

८

अके ए.

22

योग्यत्वादिनिवेद्य ॥ अज्ञानशब्दार्थपर्यालोचनया गौणमुख्यन्यायेन वस्तुतोयत्तु ज्ञानं तन्निव
 र्त्तत्वमज्ञानस्य प्रतीयते तच्च स्वप्रकाशब्रह्मरूपं चैतन्यमेवेति अग्रे वक्ष्यति दृष्टिस्तु ज्ञानपदवा
 च्यापि मुख्यं ज्ञानं यथा द्रष्टृपदवाच्यपि तात्त्विकं न भवति ॥ तच्च ब्रह्मरूपं ज्ञानं तत्र सदा र्थाव
 छिन्नमनवाच्छिन्नं च सर्वा ज्ञानतत्कायाश्चिन्मनवस्तुत एकं तत्र दज्ञानरुतावरणरूपप्रतिबंध
 कोऽसति तत्र दज्ञानं सकार्यं नाशयति ब्रह्माद्याकारं तत्करणद्वयस्तु तत्रैतन्यप्रतिबंधरूपा
 ज्ञानरुतावरणविनाशेन चरितार्थांशेति नाज्ञाननिवर्त्तिकः कल्पंते तथा च तत्र सदा र्थाव छिन्नं
 ब्रह्मचैतन्यमेव प्रमाणजन्यापरोक्षतत्र द्वाकारद्वयात् तदावरणानि दृष्टिदशायां तत्र दज्ञानं तत्का
 र्यसंशयं च मंच निवर्त्तयतीति सर्वमपि तत्र सदा र्थाव छिन्नं वस्तुस्वरूपं ज्ञानं अज्ञानतत्कायाश्चि
 न्निवृत्तौ स्वरूपयोग्यमेवेति ज्ञानं तत्कार्यनिवर्त्तकत्वमविच्छेदनीयमुक्तं व्यक्षयति नापीत्यादिना
 स्वस्य बाध्यत्वेनानिमित्तस्य यद्विचरणं तत्र विद्यनेयो संतानावः तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ अ
 नावप्रतियोगित्वं बाध्यत्वमित्युक्ते पूर्वपक्षिणः सत्यतिव्याप्तिः स्यात्तस्यापि देशांतरदृश्यसंज्ञायाव
 प्रतियोगित्वान् अतो नावं विचिनष्टि स्वाधिकारणदृष्टीति ॥ बाध्यत्वनिर्वचनफलमाह तदन्यदि

खेनअज्ञानतः

तिनेत्यत्र हेतुमाह ॥ संयोगादेरिति संयोगस्याव्याप्यत्वेन नदनावस्य नदस्विकारणो कदेशो वि-
धमानत्वाच्च न वा धर्मत्वात् न ह्यव्याप्यत्वेन नदनावस्य नदस्विकारणो कदेशो वि-
हनदधीनेति प्रपञ्चस्य संयोगाधीनत्वं संयोगसमवायिकरणं कृत्वं न हिकल्पितं तु रूपजन्यं पद-
रूपं गणमाधिकं दृष्टं लोके ॥ सिद्धान्ते वयवसमुदायातिरिक्ता वयवविनो निराकारिण्यमाणत्वेन न तत्र
द्वयवमात्रं दृष्टिं संयोगस्य व्याप्यत्वेन न संयोगतदनावविशिष्टयोरेकैकविधिकनेदकस्य
नाच्च ॥ परमनश्युक्तं संयोगस्यासत्त्वव्यावृत्त्यर्थं विशेषणं तत्पक्षेपक्षसु व्याप्यदोषमाह एका-
वच्छेदेनेति अविच्छिद्यनेनेनेत्यवच्छेदं प्रदेशविशेषः तेन रूपेण स्वाधिकरणदृष्टिर्येनिताना-
वः तथा च स्वेन सहैकस्मिन् प्रदेशे एकदा वत्तने यो नावस्त्यति यो गित्वमित्यर्थः ॥ अथ न विषय-
यत्नेति ॥ शुक्तिकायामनुभूयमानं रजतं शुक्तिनिष्ठरजतात्पत्तानावप्रतियोगित्वमनूक्तदन्त्यनु-
दाहि ॥ अत्र बोध्यमित्यर्थः यत्र द्रव्येन नूयते तत्र कालान्तरीयवर्तमानात्पत्तानावप्रतियोगी द्रव्ये-
पवनोति सोऽपि बाध्यः स्यादतस्तद्वेति वर्तमानविशेषणं वर्तमानपदं स्थितिपरं न च वदन्तदनाव-
योरिव द्रव्यानुभवतदनावयोरपि विरोधोऽस्ति न्नममात्रो छेदप्रसंगादिति पूर्वपक्षिणो रूढयनं च

असंभवादिति भावाभावयोरेकैकत्रविरोधादित्यर्थः तथाच बाध्यतुरूपप्रतियोगिनोऽसंभवादसंभाविसहस्रक्षणमिति भावः
असंभवपरिहाराय प्रकारातरेणाबाध्यत्वलक्षणमाशङ्क्य रूपयति न च यत्रेति ५

अष्टेटी-
२०

यत्र हेतुमाह प्रपंचमात्रशतिः॥ अन्वयारब्धानीति स्वासंताभाववतिना समानत्वसंवेन सर्व
स्वभावैरुपासत्वापत्त्या तदस्य त्वरूपसत्त्वलक्षणसंवेन वतिभावः॥ यत्र नृत्तलादीयस्मिन्का
लेयस्य बाध्यत्वरहित्यं तत्र तदा तस्य सत्वमिति विवक्षितत्वात्

राम०
२०

नासंज्ञवत्त्वाशंक्यपरिहरतितत्र तदेतितथा च न मविषयस्य घटदेः ज्ञमाधिकरणे तत्काले वा सत्त्वेऽपि प्रमाविषयस्य
तस्यैव प्रमाविषयरूपेऽधिकरणे तत्काले च बाध्यत्वरहित्यमिति नासंज्ञवः सत्त्वलक्षणस्येति ज्ञावः॥ निरुपाधीति प
रिहारः घटः सत्त्वपटः सन्निति देवा कालविशेषानालिङ्गितसत्त्वतीति निरुपाधिस्तत्त्वतीति देवा कालविशेषयोः सत्त्व
पदार्थी तत्र विस्तीर्णकारे तदनालिङ्गितघटः सन्नित्यदिष्टतीति विना बाधं तत्त्वं कल्पितं स्यादिति ज्ञावः॥ प्रबाध्यत्वं स
त्वमिति पक्षे प्रथमविकल्पद्वयसाधारणं दूषणमाह वर्तमानेति विप्रतीति कालीन बाधरहितत्वं सूत्रे कालिक
बाधरहितत्वं वा आद्ये शुक्तिरजतादिवति व्याप्तिः न हि शुक्तिरजतादि ज्ञमकाले कश्चित् तदभाव तद्विष्टानशुक्तिकावा
धमिणेति तथा च बाध्यत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिः द्वितीये त्रैकालिक बाध्यत्वावः प्रत्यक्षो बाधप्रत्यक्षो वा न घः सत्त्व
दृष्टिज्ञानस्य सत्त्वविषयकस्य चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितः प्रत्यक्षत्वस्य सर्वसंमतत्वात् द्वितीये प
क्षे न यसाधारणं दूषणमाह त्रैकालिकेति तदभावस्य बाध्यत्वावस्य प्रत्यक्षोति प्रत्यक्षसहकारिण्या योग्या
नुपलब्धेरजावात्तत्र विषयत्वात् नो बाधस्य प्रत्यक्षा योग्यत्वेन तदनुपलब्धेरप्ययोग्यत्वात्॥ योग्यप्र
तियोगिकानुपलब्धेरवयोग्यानुपलब्धित्वस्य सिद्धात्यन्तिमतत्वात् तत्तस्य प्रत्यक्षगोचरीत्वं सत्त्वं कालत्रया
बाध्यत्वरूपं न संज्ञवतीति ज्ञावः॥ किंच नृत्तादिकालास्फुरणेषु अखंडसत्त्वस्फुरणत्वं तदुत्पत्तिं सत्त्वमिति च
कारेण सूचयति सत्तायाः प्रपंचस्वरूपत्वपक्षे तद्वर्तमानत्वं च निरास्तस्य श्रुतियुक्तिः न्यासास्मितं स्वपक्षे
प्रतियोगिनः योग्यत्वं नाम प्रजावग्राहकैरिदं ग्राह्यत्वं ३

अद्वैतादी

२९

मुपसंहरति तस्मादिति पूर्वोक्तियुक्तिः पक्षो तत्रासंभवस्तदर्थः सत्तायाः सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानब्रह्म
यत्वं नासंजावितमित्याह सर्वेति सद्बुद्धेः सर्वप्रपञ्चानुगतत्वं तद्विषयत्वं ननु नावेदवित्मनुतेतद्वृत्तं
तत्त्वोपनिषदपुरुषं पृच्छामीति श्रुत्या शास्त्रयोर्निर्वाहिकरणाभावाच्च प्रमाणं तत्रागोचरस्य ब्रह्मसत्त्वस्य
कथं घटः सन्नित्यादि चतुर्जन्मप्रतीतिविषयत्वं सत्यं यद्यपि वाक्यार्थी सूत्रमखंडं ब्रह्मप्रमाणं तत्रागो
चमेव तत्रापि तद्विषयो पहितं सर्वप्रमाणे गौचर इत्यस्मिन्मतमिति सद्यस्तमाह्यरूपीत्यादिना। घ
टाद्यत्वं तद्विषयस्य सत्त्वस्य कथं घटसामानाधिकरणेन नानामिति नाशं कनीयमित्याह तत्तत्प्रपञ्च
तासत्त्वापन्नमिति तस्मात्प्रपञ्चसत्ता। - प्रपञ्चाप्याद्यत्वादिजातिः स्वरूपेण व्यक्तविशेषानालिङ्गित
रूपेण अदृश्यमानापीत्यर्थः प्रथमश्रोत्रोक्तं सद्बुद्धं ननु परिदृश्यमानेत्यादिना ब्रह्मसदेवेत्युक्तेन श्रुतियु
क्त्या मुपपादितं पुनः प्रपञ्चविषयसद्बुद्ध्यापीत्याह रस्य व्यक्तविशेषे दृश्यते इत्युक्तेन प्रपञ्चद्वेन विश्व
स्य सत्ता तद्रूपमित्येतत्प्रपञ्चयतीति तदेव सद्बुद्धं ननु घटोक्तं एतत्सर्वमुपसंहरति। एवं चेति ३ अनुष्टु
हीता उपोद्धृता सत् श्रुतिः सदेवेत्याद्याः अद्वयश्रुतिः यतो वेत्याद्येकत्वप्रतिपादिका ताभ्यां सिद्धा
द्युक्तिरेकैव सजातीयादिनेदं श्रुत्यैव। एवकारेण नेकत्वासंभवसूचयन्ति फलितमाह इति सद्
द्वयमिति अद्वयश्रुतेर्देतत्प्रत्यक्षबाधपरिहरति प्रपञ्चत्विति। प्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः सदस्यत्वात्

२९

१

श्रुतिरजतवत् सदस्यत्वादिति सदस्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् इत्यर्थः तेन हेतुसाध्ययोः न अविशेषः नचा
सति व्यभिचारः।। तु घस्य निर्द्वैतकत्वात् ननु प्रपञ्चनिर्वचनीयत्वं बाधितं अपनिर्वचनीयादिप्राप्तेरेवोच्य
मानत्वादिति चेन्न न तावदस्मदीयेः प्राप्तावाच्यत्वमनिर्वचनीयत्वादेनोच्यते येनायमुपायः स्यात् किं तु केना
पिवादिना सत्त्वेनासत्त्वेन च प्रमाणतो निरूपयितुमशक्यत्वात् सदस्यत्वं तदपि बाधुकं सत्त्वात् सत्त्वपक्ष
दृष्ट्या परिहृत्य ननु बाधस्तवः सदस्यत्वं तदपि बाधस्तवः सत्त्वपक्षे स्तीत्यनिवृत्तये लोभते। ननु अनिर्वचनीयस्यापि प्रपञ्च
स्य प्रत्यक्षादिप्रमाणे चरत्वात् कथमद्वैतश्रुतिबाधपरिहारः उच्यते अनिर्वचनीयस्य प्रपञ्चस्य श्रुतिरजत
वत्त्वज्ञानबाधत्वेन तद्विषयज्ञानजनकप्रत्यक्षादेः प्रवाधितार्थकत्वरूपप्रमाणत्वात् सत्त्वत्वात् चतुरादिज
न्यज्ञाने प्रमात्रव्यवहारस्तु तद्विषयस्य सति प्रमातरि प्रवाध्यमानत्वेनाविद्यातिरिक्तदोषज्ञानत्वेन च श्रुतिर
जतदिबैलक्षण्यादुपपद्यते न च सति अत्राणि अच्युते न सद्यत्वं तदेन प्रपञ्चेन सतो द्वैतापत्तिः सत्ताव्य
ते। रज्ज्वा इव सर्पादिति रित्युक्तिरेवोपसंहरति। इति नेति कार्यप्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वानुमानानुग्राह्याश्र
तिमाह तया चेत्यादिना इत्युक्तिसर्वमन्मयविज्ञाने स्यात्त्वाचारं न एव विकारो नामधेयं मत्तिकेत्येव सत्यमि
ति श्रुतिः विकाराणां मत्त्वप्रतिपादनपूर्वकं कारणसत्त्वं प्रतिपाद्य एवं सोऽमेत्यादिना जगत्कारणे विकार्य
मत्त्वप्रतिपादनपूर्वकं कारणमात्रसत्त्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः। तथा हि श्रुत्यर्थः एकस्य विज्ञा

अद्वै. टी.
२२

नादस्य सर्वं कथं विज्ञातं न चोतीति श्वेतकेतुना पृष्टः पितोत्तरं दातुं तं संबोधयति सोम्येति उत्तरमेवाह य
थेति लोके यथा एकेन मत्सिडेन करककुंजादिकारणं नूतेन विज्ञाते तस्य सर्वं मन्मथं मत्सिडं स्पष्टं विचारजाते घ
टकरकादिविज्ञाते स्यात् ननु कथं मत्सिडं रूपे कारणे विज्ञाते तद्विज्ञातं कार्यं विज्ञातं न वेत्तुं उच्यते न वेदयं हो
जोयदि उपादानादुपादेयं निमित्तं न वेत्तुं तदेव नास्ति कथं तर्हि इदं कारणं अयमस्य विचार इति जेहालंबनो मय
हारः प्रतः आह वाचं न एव वागालंबनं वाग्विषय इति यावत् कोसौ विचारः घटशरावादि कार्यं ततः कित
ना नामधेयं स्वार्थे धेयः नाममात्रमित्यर्थः वागालंबनं नूतमेव केवलं न विचारो नामवस्त्वस्ति परमार्थतः किं
तर्हि स्ति परमार्थत इत्यपेक्षाया माह मत्सिडे सेवसंयं वस्त्वस्तीत्यर्थः एवं च तं तारा एषा हृत् अंते उपसंहर
ति एवं सोम्य स आदेशो न वतीति आदिश्वेत इत्यादिषु केवलशस्त्राये पिदेशागम्य आत्मेत्यर्थः अयमिति
प्रायः यथा मत्सिडं इति रिक्तं वास्तवघटाद्यं तावात्तद्विज्ञानात् सर्वं कार्यं विदितं न वतितथा जगदुपादान
स्य परमात्मनो विज्ञानात् सर्वे पि प्रपंचो विज्ञातो न वतीति अत्यनुग्राहका एष नुमानो तारा एषा ह एव मित्या
रस्याभ्यस्त एवेत्यंतेन यथाश्रुत्या प्रपंचस्य मित्या तया अनुमानां तरे रपीत्येवं शब्दार्थः उत्पत्तिविनाशा
न्यामिति हेतौ प्रपंचमीत्याच प्रपंचोऽनिर्वचनीयः उत्पत्तिमत्त्वात् विनाशवत्त्वाच्चैत्यनुमानद्वयं सूचितं न
वति विपक्षबाधकतर्कसूचयन्त्युत्पत्तिविनाशो विशिष्टसिद्धि सप्तमो रिति सतः आत्मनोऽसतो नरे श्वगा

२२

ज्ञानस्य च इदं ज्ञानात् न बाधः तस्य निराकारिण्यमा एवात्तस्य वेपियुक्तसिद्धि यो ज्ञानज्ञेय बाधो स्तदसंज्ञात् संयोगसमवाय
देश्च उत्पत्तिविनाश आदर्शनादित्यर्थः तथा च प्रपंचो यदि अनिर्वचनीयो न स्यात् उत्पत्तिविनाशवान् न वतद्धृत
स्यादिति तर्कतात्पर्यं प्रपंचोऽभ्यस्तः दृश्यत्वात् शुक्तिरजलवदित्यनुमानांतरमिति तत्र तत्र विपक्षबाधकसं
र्कसूचयन्ता ह एव दृश्यस्येति दृश्यत्वं कार्यत्वादिनाऽध्यवसेयं इति चेत् तस्ये अथ श्रुतः कल्पनं चैतन्यमिति साक्षा
नोपादानकत्वं तद्वतिरेकेण दृश्यमानत्वा संज्ञादपि अभ्यस्त इति योजनं प्रपंचो यदि अभ्यस्तो न स्यात् दृश्यो
न स्यादिति तर्कतात्पर्यं अभ्यस्तत्वं विना दृश्यमानत्वं स्पष्टं कथं संज्ञावत्त्वात् दृश्यमानत्वं तावद्दर्शनसंबंधितं
सच दृश्यदर्शनसंबंधो न संयोगः इत्ययोरेव संयोगनियमात् विषयविषयिणा वल्लक्षणस्वरूपसंबंधस्य
चा संज्ञात् तया हि न तावत् ज्ञानविषययोः स्वरूपद्वयसंबंधः अतीतानागतयोर्ज्ञानविषयत्वात्तावत्प्रसं
जात् तत्र ज्ञानविषयस्वरूपद्वया संज्ञात् न च ज्ञानस्वरूपमेव संबंधः ज्ञानस्वरूपस्य सर्वविषयान् प्रत्य
विशिष्टत्वेन घटज्ञानस्य घटेनेव परादिनापि संबंधत्वप्रसंगात् संबंधिने दृष्टितसंबंधलक्षणसंज्ञा
दपि न संबंधिस्वरूपसंबंधः ज्ञानज्ञेययोर्गोच्यत्वात् प्रपंचोऽपि संबंधत्वं तस्य घटपदाद्येष्टु अंत
र्न विद्यितुमशकत्वाद्युक्तं न चारवंडोपाधिरूपे सामान्यमस्ति विवाच्यं जातिमात्रं विजोपापत्तेः न च सर्व
वत्परवंडोपाधौ स्वाश्रयसमवायो न संज्ञावति जातेस्तु द्वादित्रयमात्रवत्तेः संज्ञावतीति तयोर्देह इति वाच्यं
न तावत् इत्यादि त्रिकान्तैर्भावः सामान्यादौ विद्यमानत्वात् नापि सामान्यादि त्रिकान्तैर्भावः तेषु वत्तेः ३

संबंधांतर
मंतराविश
दृष्टितीति
ननयोप

यो रमावादे
वतद्धृत
संबंधांतर
स्याप्ययोगा
त् ३६

अं. टी.
२३

यथागोलादिजातेः कालरूपाश्रयेण समवायः किंतु सास्तादिमहिंसाश्रये तथाऽखंडोपाधेरपि तथात्वं कल्प्यते
किं जातिरूपसामान्यकल्पनया न च प्रतिवादिता निमनीतः सिद्धांतस्यागोयुक्तः त्यागेना योग्यता रूपसंबंधस्या
पितृत्वसंबन्धिनिसंबंधांतरा न्युपगमापातेना न वस्थायाः दुःपरहरत्वात् एवमसंनवग्रहे दृश्यदर्शनसंबंधे
तन्निर्वाहार्थं दर्शने दृश्यस्याध्यस्तत्वं कल्प्यं इत्याशयेनाह तसंबंधासंनवेनेति तयोर्ज्ञानप्रपंचयोः सं
बंधस्तसंबंधः ननु ज्ञाने ज्ञेयस्याध्यस्तत्वं कल्प्यं इति चेत्तद्व्यतिरेकप्रतिपक्षनाध्यस्यमानयोस्तादा
त्म्यसंबंध इति चेत्तदा तद्व्योपपादितं सद्रूपं ब्रह्माद्यमिति मते दोषं वक्तुं विकल्पयति ननु ब्रह्मेति ब्रह्मस्वरूपं
सत् इति धर्मिनिर्देशः तद्वैदेति तत्तस्य सतः अद्वैतेति नावप्रधानो निर्देशः धर्मधर्मिरूपद्वया न्युपग
मात् अद्वैतत्ववृत्तिरित्यर्थः दूषणंतरमाह धर्मरूपेति अंतरवेत्तिपूर्वोक्तदूषणदेवसत्तावैशिष्ट्याभा
वपक्षोपपत्त्युक्त इत्यर्थः पूर्वोक्तदूषणं नुस्वरूपसत्तापक्षोक्तद्वाराकारप्रतीत्यनुपपत्तिरूपं ब्रह्मणः स
त्तावैशिष्ट्याभावोद्योगतिः सद्रूपत्वं वा सद्रूपत्वं वा प्राद्यं अतएवेत्यनेन निरास्यमिति यं निराक
रोति ब्रह्मणो सत्वेति सद्रूपत्वं वा सद्रूपत्वं वा प्राद्यं अतएवेत्यनेन निरास्यमिति यं निराक
रोति ब्रह्मणो सत्वेति सद्रूपत्वं वा सद्रूपत्वं वा प्राद्यं अतएवेत्यनेन निरास्यमिति यं निराक
रोति ब्रह्मणो सत्वेति सद्रूपत्वं वा सद्रूपत्वं वा प्राद्यं अतएवेत्यनेन निरास्यमिति यं निराक

२३

निजावः अतएव ब्रह्मणोऽसत्तापत्तिरुक्ता चकारेण ब्रह्मणः सद्रूपत्वांगकारे द्वाकारप्रतीत्यभावक
पक्षदूषणं समुच्चिनोति द्वितीयविकल्पस्य प्रथमपक्षोक्तत्वात् तत्तत्र असंजितं दोषमुद्धरति नेत्यादिना
स्वतएवेति स्वस्वरूपसत्तायैवेत्यर्थः न चैतद्दृष्टचरं त्वयैव स्वीकृतत्वादित्याह यथेति सत्तस्य सत्ताजा
तेरित्यर्थः स्वतएव स्वस्वरूपसत्तायैव तव मत इति शेषः एवकारम्यावर्त्यमाह नहि तिस्रस्वरूपमिति
रिक्तसत्त्ववैशिष्ट्यत्वात् ननु सतः सत्त्वं सत्तांतरविशिष्टो नस्वरूपसत्ताया वा इति विनिग
नकचिंतायां घटादौ सत्त्ववैशिष्ट्ये नैव तत्कृतेः सत्त्वपित्तयेव स्यात् प्रतिबन्दी मात्रेण स्वपक्षदूषणपरि
हारात् इत्याशं कविपक्षे दंडमाह सत्त्वस्येति सत्तिसत्त्वस्यास्त्वा नाविकल्पे परोपाधिकत्वे प्रादिपक्षे न
घटाद्युपाधिकाकारापरिच्छिन्नत्वं दृष्टव्यं मध्येति नावप्रधानो निर्देशः सति ब्रह्मणो स्वरूपसत्ताया स
द्यवहारमुपपाद्यद्वाकारप्रतीत्यनुपपत्तिदोषपरिहारमाह ब्रह्मेति ब्रह्मसदिति बुद्धिश्च सद्यै
शिष्ट्यविषयेवेति योजना सद्यैशिष्ट्यसत्तादात्म्यं तत्र हेतुमाह विशिष्टेति नेदकल्पनायां हेतुमाह वि
द्यादशाया मिति ब्रह्मत्वविशिष्टं ब्रह्मप्राप्त्या च्यपदार्थान्तरं तत्र सद्यैष्ट्यपक्षे चित्ते अखंडचेतस्यैक
त्वं इति घटः सन्निति अत्ययवत्तद्ब्रह्मसदिति प्रतीतिरविकल्पेत्यर्थः असन्नते हि घटः सन्निति प्रत्ययो
विज्ञानसत्तायां कल्पितघटतादात्म्यविषया करोतामुक्तं इति न दृष्टाना सिद्धिः ननु उक्तं सत्ता सत्तेन वा

अथैतादी-

२५

नयेनरसंगतुल्यताजासतेचेतनज्ञानं सत्तत्तासत्त-आद्ये सदेतत्ततिः-अयेनास्यस्यापि सत्त्वं न
स्यात्तनसत्ताज्ञानेन नास्यसद्भावितुमर्हति। प्रयोजकसत्त्वप्रयुक्तत्वात्प्रयोज्यसत्त्वस्य। किंच सत्तः स्व
तोपुरुषार्थत्वेन तदतिरिक्तः अवगदिताध्यसेनित्यपुरुषार्थरूपेणोद्भूतपानंदः सद्रूपेणुपेयस्तथाचाद्ये
तत्ततिः इत्याशंकां परिहरन्सप्रमाणं विज्ञानानंदेयेतत्प्रपंचयति तच्चेतिसिद्धिप्रय कज्ञानांतरान
मुपगमासदतिरिक्तपरमपुरुषार्थानंदंतरानमुपगमाच्चनोक्तदोषद्वयार्थः ननुज्ञानविषययोर्ध
रादौनेददशनिदनेदस्यचकुत्राप्यदृष्टेः कुतोब्रह्मविषयज्ञानांतराज्ञावः तत्राहचेतमेति। तस्मिन्नेतमे
ध्यासस्तमंतरेणप्रकाशयोगादितिसंबंधः। प्रकाश इतिव्यवहारायोगादित्यर्थः। ननुचेतन्यातथ्य
स्तस्यापिप्रकाशमानत्वेकानुपपत्तिस्तत्राहसंबंधासंज्ञचेनेति। प्रकाशो हि स्वसंबन्धेप्रकाशतइति
व्यवहारं नयेत्। प्रशपादिवत्। अतथाऽतिप्रसंगात्। सचचेतनसंबन्धोविषयस्यसंयोगादिर्नसं
ज्ञवति। लुपपादितं तत्तस्यसत्त्वेतन्मानिन्नस्यप्रकाशमानत्वमनुपगच्छताचेतमेकमित्येतत्त्वमेव
वक्तव्यमित्यर्थः। ततः कित्त्राह। अथ्यस्तचेतियद्वानन्वित्यस्यज्ञानस्यनित्यप्रकाशेदः कथमित्या
शंकाहो ननुज्ञानस्यापि इन्द्रियसंप्रयोगादिकारणव्यय्यतिरेकानुविधायित्वेन कार्यत्वात्तद्विद
दध्यस्तत्त्वं। कार्यकारणत्वावग्राहकप्रमाणजन्तज्ञानविषयत्वेनास्वप्रकाशत्वाच्चतथात्वं तथाचक्र

अध्यस्तत्वेति२

अध्यस्तत्वेति२

यमनध्यस्तप्रकाशेदृश्याशंकाहचेतमंवेतितत्तस्यकार्यत्वास्वप्रकाशत्वाच्चकहेत्वरसिद्धिरिति नावः।
सतश्चेतन्यानेदंविषयत्वाधकबलेनसाध्यित्वातस्यैवदाह्यार्थचेतनस्यस्यापितदनेदंसहेतुकंप्रतिज्ञा
नीतेचेतन्यमपीतिबाधायोग्यत्वमात्रेणकथंसत्त्वं नहिघटचेनपटत्वं नवतिनचआपाव्यापकतायाद
विशेषः। मुद्रैचेतन्येसत्त्वबाध्ययोग्यत्वस्वरूपद्वयानिरूपणत्वात्तत्राह। सत्वस्येति तत्त्वरूपत्वात्तद
निवृत्त्यादित्यर्थः। योग्यत्वसहयोरनेदेहेतुहेतुमद्भावः कथंइतिनयाचंसछष्ट्याच्यत्वस्येवसाध्यमा
नत्वात्। कथंबाध्ययोग्यत्वमित्याशंकां किंबाधोनामविनाशः। उतात्पताजावः। आद्येपि किंज्ञानेनकथ्य
त्वेववापिउतामेनेतिविकल्पाद्यासंज्ञचंप्रतिज्ञानीतिनतावदितिकथमसंज्ञवइतिचेत्। तत्रवक्तव्यं किं
स्वस्वरूपज्ञाननाशपत्तंचेतन्यस्यउतज्ञानांतरनाशपत्तं। इतिनाशपत्तंवा। अद्येपि किंकारणं तत्रमपेक्षा
माननाशयतिउतो नपेक्ष्य अये आहस्याध्वीनिइतिहेतुगर्जविशेषेण। इतिप्रपञ्चेस्वप्रयुक्तनाश
संज्ञवेपिस्थायिनस्तत्त्वं नवतिस्थायित्वहानिप्रसंगात्तनाद्येपिकारणं तत्रानिरूपणत्वात्। इति।
यंनिराचयेज्ञानांतरेतिचशब्दसूचितमसंज्ञवहेतुमाह। ज्ञानस्येति। अद्ययत्वात्। अद्ययत्वस्यसाध्यमा
नत्वदित्यर्थः। रतीयमुच्चाप्यदूषयतिनचवत्तात्तिनचेत्यत्रहेतुमाह। हेतुमाह। इतिनताशेति तदयो

अ. ८

25

॥ तत्र वृत्तिनाशप्रत्ययोक्तः न हि घटलब्धः शो न यत्र काशकस्य दीपस्य घटनाशत्वं दृष्टं उपपन्नं वा ॥
 नाशकान्तरमपि न संजवनीयमित्याह न चानादीतीति न स्य नाशकान्तरात्तावेहेतुरद्वयेति ॥ सामान
 सत्ताकद्वयरहितस्येत्यर्थः विषमसत्ताकेनापि द्वितीयेन ज्ञानाशोस्त्विति न वा च ज्ञानादप्यज्ञाने
 कल्पितस्य ज्ञाननाशकत्वासंजवात् न हि मुक्तिकदौ कल्पितं तन्नाशकं दृष्टं ज्ञानस्य कार्यत्वात्कार
 णेन सद्धिर्नित्यमिति नाशकनाश इत्याह ॥ अनादीति चैतन्यस्य नाशकारणसंजवभुत्वात्प्रकारा
 तरेणापि तदसंजवमाह निरधि करणेति साध्वि करणे हि मुक्तिरजतादेर्नाशो दृष्टः स च ब्रह्मरूप
 चैतन्यस्य निरधि करणस्य न संजवनीयार्थः ॥ न न्वस्तु चैतन्यं निरधि करणं तन्नाशकं चेदधि
 काकरणमस्त्वित्याशङ्क्याह ॥ अधिकरणेति तदधिकरणं जडं स्वप्रकाशवा आद्ये प्रकाशकान्तरात्ता
 वात्तस्यासत्तापत्तिः अतएव ॥ आहतदेवेति न च तस्य नित्यत्वे विप्रतिपत्तिः विनाशाधिकरणयो
 क्त्यनापरंपराप्रसंगात् बाधो वा विनाशो त्यंतात्तावो वा इति विकल्पस्य द्वितीयं दूषयति ॥ ना
 पित्यादिना अबाधितस्वस्वरूपप्रकाशसिद्धस्यात्मचैतन्यस्यात्यंतात्तावत्संजवत्त्वेन अंगीत
 त्यापि दूषणमाहतत्वात्साधकेति न प्रसादिक बाधस्यासत्तापत्तेस्तत्प्रकाशकं चैतन्यं स्वीकृत्य

तस्यैवाध्यात्ममेव वक्तव्यं अन्यथा बाधत तात्त्विकव्यवहारपरंपरासंगतिरिति ज्ञातव्यं चेत्तन्मस्योक्तं
बाधयोग्यत्वरूपं सत्त्वं उपसंहरति तस्मादिति एवकारेण चैतन्यव्यतिरिक्तस्य जडस्य चैतन्ये ध्यातुं
न सत्त्वं बाधयति श्रुत्युक्तं चैतन्यरूपत्वं सत्त्वं उपपाद्यानं रूपत्वं श्रुत्युक्तं मुपपादयितुं प्रतिजानीते
एवमिति तत्सदृशं चैतन्यं एवकारेण सूचितमानं सत्त्वं ब्रह्मा ज्ञातव्यं न विपक्षबाधकेनोपपादय
ति अन्यथेति विवेकवैराग्यादिमतस्तावन्मोक्षसाधनं ज्ञानमिति निश्चिन्वते ब्रह्मज्ञाने प्रवृत्तिरिष्य
ते। ब्रह्मज्ञानफलं च ब्रह्मवेदब्रह्मेव जयति ब्रह्मविदाप्नोति परमितादिश्रुत्या ब्रह्मेवेत्यवधत्तं ब्र
ह्मातिरिक्तस्यानि। त्यत्वेनापुरुषार्थत्वादिपि ब्रह्मेव मुक्तिरित्यवधत्तं तच्च ब्रह्म सच्चैतन्यात्मकं इत्यमु
पदेमेवोपपादितं तथा च चैतन्यात्मकमोक्षस्य। पुरुषार्थत्वाद्यानं रूपतापि वक्तव्येति ज्ञातव्यं। ननु
कारवहनाद्भिन्नं ननु दुःखाक्रांतस्य काराद्यपगमेन दुःखद्वंद्वं सेसति अहोमेसुरवमिति व्यपदेशात् दुःखा
ज्ञातव्य एव सुखमिति कथं तस्य सद्रूपब्रह्म ज्ञेय इति चेत्। उच्यते आनंदस्य प्रतियोगिनिरपेक्षप्रती
तिकत्वेन दुःखाज्ञातव्यदशायां मपि अकस्मादुपनतेषु बेलीवीणा ध्वनिषु सस्वसुखात्पत्तिरिति न
च सुरवस्य दुःखद्वंद्वं सन्नित्वात्। मुक्तकर्मपाजिति च दनादिज्ञानजस्य सुरवपदवाच्यतः करणवृत्ते

अद्वै. टी.

२६

रिव नारायणपगमस्य तज्जन्मदुःखा नावस्य वाऽज्ञानसुरात्रियं जकलेन तस्मिन् सुरव्यवहारोपप
 नेरिति दिक्। प्रथमश्लोको द्वेक्ष्यमर्थमुपपादितमुपसंहरति एवमिति प्रपंचस्या निर्वचनीयत्वं
 तियुक्तिः प्रामुपपादितं। महासत्तायाः अनुगतत्वं घटः स न पटः स नित्याद्यनुगतबुद्ध्याऽवगते सदाद्या
 त्मकत्वं च ग्रहाणः श्रुतिश्रुत्युक्तिः स्यादिति। ननु महासत्ताया जगदधिष्ठानब्रह्मणोऽनतिरिक्तत्वं वि
 पिगोलाद्यपरजातेरतिरिक्तत्वेन सच्चनपदसूचितसद्वयत्वज्ञितिस्तद्वत्त्वे वेत्याशंभ्यं कानिरा
 करणार्थं नानाजातिमयमित्युक्तं तत्प्रपंचयति। एवं गोल्लादीत्यादिनायथा परान्तिमता परासत्ता
 कारणतिरिक्तान्नवतितयेत्येवं शब्दार्थः मायायाः प्रपंचानुगतत्वं प्रपंचगतजाद्रादवसेयं। माया
 या एकत्वं चाजामेकमिति श्रुतावेकवचनैकपदप्रयोगाद्याद्यवाच्येयं। आत्मनिऽध्यस्तत्वं चा
 द्वितीयब्रह्मपरवेदां तार्थान्मथानुपपत्त्याऽवगतेयं। मायायाः अध्यस्तत्वप्रतिपादने न ब्रह्मणो वै
 तापत्तिः परिहृता न भवति प्रपंचानुगतेत्यनेन पदेन तस्याः परान्तिमता जातिजन्यव्यवहारजन्य
 त्वसामर्थ्यं द्योतितं। एकेति पदेन गोल्लाद्यनेकजातिकल्पनापेक्षया लब्धत्वं सूचितं। अविशेषेन परमते
 जातिरूपधर्मिकल्पनागौरवं व्यंजितं। सर्वाचार्यसंमतं मतमाह ब्रह्मेव वेति प्रथमपक्षमाह पतिन

चे

२६

६

६

व

नितिकथं शब्दसूचिताक्षेपे हेतुगर्भविशेषणं अनाद्यनतेति। तथापि मायातो जेदैको हेतुरुक्तः विरुद्धधर्म
 बलमित्यभिप्रेत्याह। मायाया इति तावतापि कथं विरुद्धधर्मवत्त्वमित्याशंभ्यं नाद्यनंतपक्षे मायाया
 जाले विरुद्धधर्मत्वं स्फुटयति। जाले श्रुतिः किमायायाः अनादित्वा तावत्ता जातिबैलक्षण्यं ब्रवीषितं
 नंतत्वा तावदिति विरुद्धाद्यमसिद्धादूषयति तावदिति अनादिति हेतुगर्भविशेषणं। जगत्प्रवाहः
 वियददिप्रपंचपरं परा। मायाया अतवत्त्वं जातिबैलक्षण्यप्रयोजकं न भवतीत्याह। अतवत्त्वमिति तत्र
 हेतुमाह सर्वस्यापि। अपि नाजातेरनित्यत्वे कैमुतिकमायं दर्शयति जातिरनित्या। जडत्वादित्यनुमा
 ने विषयबाधकं तर्कमाह। अमयेति न च प्रधानपरमा। एवाद्यैव निचारः तदनमुपगमान् प्राकाशा
 दैव जन्मत्वेनानित्यत्वात्। ननु प्रपंचस्य विनाशिनो ज्ञानानिवर्त्यस्य सत्यत्वेन सत्त्वित्वात् नानास्ति
 ब्रह्मतीति विरुद्धे त विनाशित्वे प्रपंचस्य सतोऽसतो वा विनाश संभवेन मिथ्यात्वात् सत्त्वं नानास्ति
 विरोध इत्युक्तं। अनुमानेन प्रपंचस्य विनाशित्वं साधयित्वा श्रुत्यापि साधयति॥ नामरूपेति।
 अत्रापि मात्रा जातेर्ज्ञाननिवर्त्यत्वे कैमुतिकमायप्रदर्शनं। चकारेण जनिमतो नावस्य विपदादि
 प्रपंचस्य विनाशित्वानुमानं च सूचयति जातेरनित्यत्वे प्रमाणमुक्त्यनित्यत्वे प्रमाणं नावमाह॥
 सर्वमुक्तिं तिननु प्रलयकाले परित्यज्य सर्वमुक्तिपयं ध्यायन्नाप्रलयं ज्ञानसिद्धावस्थायो जीकृतः
 अविनाशित्वे कथमद्वैतश्रुतिविरोधः विनाशित्वे कथं तद्विरोध इति चेत् शृणुअ

६३

अद्वै. टी.

२७

सर्वमुक्तिकाले पितसङ्गावः किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रलयोत्तरकालीनसृष्टौ गोष्ठादिजातिव्यवहारानुरो
धेन तदस्य स्वीकर्तव्यः। न च तथा सर्वमुक्त्यस्त्याह न हि ति। पुरुषादृष्टनिबन्धनो हि सर्वव्यवहारः स च स
र्वेषां पुरुषाणां मुक्तौ न संभवतीति तावः न च सर्वमुक्तौ प्रमाणतावः एका विद्यापक्षे एकमुक्तेरेव स
र्वमुक्तित्वात् नानाविद्यापक्षे ज्ञाननिवर्त्यानां तासां निवर्धौ काले निवृत्तेरसंशयिनी न तावात् तत्र
यत्सर्वमुक्तौ जातिमज्ञावे प्रमाणतावः बाधकमप्यस्तीत्याह तदाश्रयेति तस्याः जातेराश्रयज्ञाताया
व्यक्तितां विनेत्यर्थः परमते प्रलयेऽपि प्राश्रया जावाङ्गातिर्न संभवतीति चकारेण सूचयति अनुपप
त्तिमेव स्फुटयति न हीति उपपन्ना वेति धर्मस्याश्रयपरतंत्रत्वात् तत्रेन विना तव स्थितिर्नोपपद्यत इ
त्यर्थः न च नित्यधर्माणामाश्रयविना स्थित्यजावेऽपि नित्यधर्माणामाश्रयविनापि स्थिति रस्थिति चेत्
न ठक्करीत्या जडत्वादिना जातेरूपादिव दनित्यत्वात्। प्रत्ययारूपादीनामपि नित्यत्वमनुपगम्य प्रल
यादौ सङ्गावः किमिति न स्वाक्रियते किंच प्रलयादौ जातेः सङ्गावे सिद्धे तस्या नित्यत्वात् सिद्धिर्नित्यत्वात् सि
द्धौ च व्यक्तियन्तिरेकेण सङ्गावकल्पनमित्यन्योन्याश्रयः स्यात् सर्वमुक्तिकाले प्राश्रया जावो सिद्ध इति
शङ्कते। काल इति। एवं सत्यतिप्रसंग इत्याह त हीति कालोपि घटपराद्युत्तिन्नः स्यादित्यर्थः तत्र हेतुः।
घटचेति कालो घटात्तिन्नः घटश्चाश्रयत्वादित्यनुमाने घटत्वसमवायिलानुभावि रित्याशङ्कते तस्य

२७

७

र

साधनव्यापकत्वात् नोपाधि लभित्याह तत्समवायस्येति काले सर्ववस्तुधिकरणस्य तैरनुपगमादि
ति तावः न च कालवृत्तिसमवाये घटत्वनिरूपितत्वं नास्तीति वाच्यं। घटनिष्ठघटत्वनिरूपितसमवाय
स्यापि सर्वाधारे कालेऽबाधितत्वात् ननु काले विद्यमानेऽपि घटत्वं समवायः सहकार्यंतरात्तावान्न तत्र
घटव्यवहारं जनयतीति चेत्सहकार्यंतरानिरूपणद्वित्याह तन्निरूपितेति एवकारेण दृष्टरूपसहका
र्यतावान्न काले घटव्यवहार इति वक्तुं न शक्यते इति सूचयति सकलदृष्टकारणसंपादकत्वाददृष्टस्य न
सङ्गावेऽदृष्टतावस्य वक्तुं न शक्यत्वात् सर्वमुक्तौ कालसङ्गावमनुपेक्षदूषणमुक्तं अधुना सोपि न स्त
त्याह। कालस्येति। निराश्रयजातिमज्ञावाग्रहिणं प्रत्याह सहजात्यादिति रिति प्रादिशब्देन प्रविद्या
वृत्तौ तत्संबंधरूपकालस्य निवृत्तिरूपोद्देश इत्यर्थः ईश्वरे कालस्यैव यौगिकव्यपक्षं शङ्कते किं नि
श्चितेऽपि दिना। कलयति सर्वस्ववशे करोति तत्र हेतुः निश्चितेति यो यत्प्रत्यादि करोति तत्र दशव
र्ति इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः श्रुतिसिद्धजगत्कारणीत्वात् तत्रैतन्मरूपस्य ब्रह्माणः कालरूपत्वेऽपि
प्रविद्यातत्कार्यतिरिक्तस्वतंत्रपरमाधि कृताश्रयत्वाद्योऽनुपपत्तिरहरति तस्मिन्निमित्तं तत्रैव
सर्वथा च दनिमतजातेः सर्वमुक्तौ प्राश्रयत्वं न संभवतीति प्रसिद्धनिमताः प्राप्ताध्यस्तामायेव गोष्ठा
धृतकार्यग्रहः अविद्यासंबंधः काल इति पक्षमनुदूषयति कालोभावेति सर्वमुक्तौ अविद्यानिर्द

अहं टी.

२५

दिजातिरिति फलितमाह। अविद्येवेति जातेर्जडत्वे हेतुकानित्यत्वा नुमाने सत्यतिपक्षतामाशंकते
 नन्विति। जातिर्नित्या अनादितावत्त्वादात्मवदिति घटादौ पराभिमतप्रागजावेचव्यतिचारवाराणा
 यहेतो पदद्वयं पूर्वोक्तानुमानस्य सत्यतिपक्षयस्तत्वे फलितमाह इति कथं मिति मायया ज्ञान
 निवर्त्यत्वेनानित्यत्वात् जातेरनित्यत्वासाधकानुमानस्य प्रत्युमानप्रतिबद्धत्वेन जातेर्नित्यत्वात्
 नित्यानित्ययोरनेहायोगइति तावः सर्वमुक्तौ आश्रयमंतरेण जातिसद्भावो न संभवतीति यदु
 क्तं तदपि सुपरिहरमित्याह अतएवेति जातेर्नित्यत्वादेवेत्यर्थः व्यक्तिसंतरेण धर्मीकृतिनियमस्तु
 अनित्यधर्मीविषयएव प्रत्ययाप्राप्तमिति कृतित्यलं गप्रसंगइति तावः प्रत्युमानस्य दुर्बलत्वात्
 पूर्वानुमानबाधकत्वं इत्यभिप्रेत्य तस्य दुर्बलत्वमुपपादयति नेति न च मायायां तावत्त्वात्तावत्त्वात् न
 व्यतिचारइति वाच्यं न जयानुद्धिखितधीविषयत्वरूपतावरूपत्वस्य मायायामनिवारणत्वं स दुप
 तावत्त्वस्य दृष्टपजातावप्यजातेनानादितावत्त्वस्य हेतोर्व्यतिचारात्तावेपि स्वकृपासिद्धत्वात् न च ज्ञानाविद्या
 धाराणां दृष्टाव्याया मायायाः कथं न जयानुद्धिखितधीविषयत्वं तावत्त्वस्य तयापि प्रज्ञा ताविद्या
 हि पदानामज्ञानरूपमुख्यनमथोद्धिखितधीजनकत्वात्तावत्त्वात्। अज्ञानादिपदावज्ञाननिरोद्धि
 त

२६

धि

८

८

३२

त्येव प्रतियमानत्वात् निर्दुष्टप्रमाणंतरा विरुद्धत्वा दपि हृदयमनुमाने दुर्बलमित्याह। आगम विरुद्धेति।
 आगमो द्वैतश्रुतिः अस्य जातेर्नित्यत्वासाधकस्य किंचानादितावत्त्वस्य न दृष्टान्तसङ्गावमात्रेण नित्यत्वप्रयो
 जकत्वे प्रत्यथा योनादिरत्तावः सननिवर्तते अतंताजावत्त्वइति दृष्टान्तसङ्गावत्प्रागजावेप्यनित्यो न
 स्यात्। किंतर्हि तावनिवृत्तौ प्रयोजकमित्याशंकायां सदृष्टान्तमुद्धावत्प्रागंतरमाह। अनादिति अतावत्त्व
 तावत्स्यापि निवर्तकसंपत्तेरेव निवत्पुपत्तेरनादितावत्त्वं नित्यत्वप्रयोजकमिति चकारेण आगम
 विरोधं दृष्टपदप्रत्ययेनानित्यत्वं सूचयति फलितमाह। अत्रयोजकत्वादिति अनादितावत्त्वस्यानिवृत्तौ
 प्रयोजकत्वे प्रात्मनोपि कथं न निवृत्तिरित्याशंकासंकलनात्तावत्तावत्साक्षितो निवृत्तेरसंजावितत्वं
 तिप्रेत्याह चिदात्मनास्त्विति न वेति निषेधार्थको निपातो देहली प्रदीपकमायेनो जयत्र संवध्यते तु श
 द्देन सर्वाधिकरणस्यात्मनोऽधिकरणतावान्तिरवधिकनिवृत्तेरसंजावितत्वं द्योतयति। निवर्तकासंज
 यादपि न तन्निवृत्तिरित्याह। न च निवर्तकमिति। तावदेर्जडस्य साधिशान्त्या जातिरस्य सावधिकना
 शो निवर्तकस्य च संभवइत्यभिप्रेत्याह। इति विशेषइति। तावद्यपेक्षेयेति शेषः मायाया जातित्वपक्षे
 पराभिमतप्रागजादिजातेरुक्तयुक्त्या विनाशित्या माया जात्योरनेहो न विरुद्धात् इत्युक्तं। इहानीजा

अं. टी.

२

५

संबंधे च सति सर्वपदेषु सर्वव्यवहारो न च वतीति दुर्जलमिति चेन्न तत्राप्येतदोष साम्यादि
 त्याह। नहीति। परादि वृत्तिपटत्वादीनां घटादिसंबंधो न च वतीति वक्तुं न हि शक्यं इति संबंधधः। सं
 धयोग्यतामाह तदंतरालेति ने प्रापटादीनां मध्ये स्थिता ये घटादय इत्यर्थः। अंतरालस्य तु प
 दादय न पटादीन विनिर्दिष्टानां नादेशेति एकापटत्वात् जातिर्नानादेशास्तु घटव्यक्तिः अस्ति चेतीति
 नमध्यवर्तिनो घटादीन वि-आकाशादिवत् व्याप्तोक्तिर्नानावः। ननु पटत्वात् जातेरुक्तत्वायेन घटादिसं
 बंधे सत्यपि पटव्यवहारप्रयोजकसमवायस्याभावात् न तत्र पटव्यवहार इत्याशं व्यतिराकरो
 तिनचेति नेत्युक्तं विद्वल्लेति समवायेति घटवृत्तिरूपादिसमायस्यैव समवायाद्व्यवादे प
 टत्वं समवायत्वात् न च तस्य पटत्वं निरूपितं चेनास्तीति वाच्यं। निरूपितत्वं स्वस्वरूपसंब
 धविशेषत्वेन प्रकृतसमवायपटत्वं निरूपितं चेनास्तीति वाच्यं निरूपितत्वं स्वस्वरूपसं
 बंधप्रकृतसमवायपटत्वं स्वस्वरूपयोः स्वरूपसंबंधत्वात् न पायात् इति नावः पटत्वं स्पष्टं
 मात्र धर्मत्वव्यवस्थापकानुरागवैफल्यमाह। तस्मादिति। प्रस्तुतपटत्वादिनानि व्यक्तौ स्वरूपवि
 शेषनियतामन्मले परादिव्यवहारजनिका। तथापि तत्र मने प्रविष्टा जति चेति किमागतं

३०

२

इत्याशं कविद्यादेर्जातित्वकल्पने आद्यवर्त्ममिति तन्म तानुवादपूर्वकं स्वमतं विचिच्य कथयति। अ
 त इति यस्माद्यक्तौ विशेषमनवे ह्यजतिसंबंधमात्रेण तत्र व्यवहारो नोपपद्येत तस्मात्
 इत्यर्थः। जातिं त्वानिमित्तोत्पत्त्यवहारः परादिव्यवहारः फलितमाह। इति नेति नन्वविद्यादिरूपजा
 तिः तत्र घटौ तत्र विशेषमवलम्ब्य तत्र व्यवहारजनने संशयात्तु पपत्तिरनवस्था च स्यादित्या
 शं कानिरासं प्रतीजानाते एतेनेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः इति निरस्तमिति त्रयनेन संबंधः इति शब्दो
 क्तं पूर्वपक्षविकल्पमुखेनोपपादयति। व्यक्तिविशेष इत्यादिना इदमिति तसंशयप्रयोजकधर्मा
 ज्ञान इत्यर्थः। विशेषाग्रहात्तावेत्युक्तिर्नानेहेतुः स्थाण्ड्यादिति यथा कुरादिविशेषज्ञाने पुरुषत्वा
 दिसंशयो न च वतितथाऽत्रापीत्यर्थः व्यक्तिज्ञानमात्रेण कथं विशेषाग्रहात्तावः तत्राह। गृह्यमाणे
 ति। स्थाण्ड्यादिविशेषत्वादिति स्थाण्ड्यादिव्यवस्थापकविशेषत्वादित्यर्थः द्वितीये विशेषस्य व्य
 क्तिधर्मैपक्षे तस्यापि व्यक्तिधर्मविशेषस्यापि। उजयपक्षानंगीकारेण उत्तरं बद्धने तेनेत्ये
 तद्विरुद्धेति। व्यवस्थितेति पदार्थविशेषेनियतोयः परादिव्यवहारस्तेन व्यक्तौ यो विशेषस्तत्र
 व्यवहारप्रयोजकधर्मः तस्य व्यवस्थानियमेनावस्थानं तस्यानिराकार्यत्वादिति संबंधः विद्वत्वा

ल

अंके ४१

२

द्योक्तं दूषणं परिहरति जेदा जेदा म्यामि निव्यक्तिगतस्य विशेषस्य व्यक्तितो निन्मा निन्ना विलक्ष
 एवेनानिर्वृत्तनीयत्वात् जेदा जेदा युक्तदोषास्य शिष्टि नित्यर्थः उक्तयविलक्षणापदार्थमसह
 मानं प्रतिबंधं निश्रयेण हतवापीति आवश्यकत्वं पूर्वोक्तप्रकारेण व्यक्तिरेव विशेष इत्यर्थः स्ति
 नपक्षे संशया नुपपत्तिं प्रकारांतरेण परिहरति चेत् ननु अवयवव्यतिरिक्तावयवजा
 वे स्तंजावयवशब्दादपुनरुक्तस्तंजशब्दाच्च्यं विलंभाह। साधारणेति पदार्थांतरा निष्ठावयव
 विसदृशाः प्रसाधारणः यथा पुरुषे करचरणदयः स्थाण्वे वक्त्रे दोरशदयः तथापि कथं जवत्त
 तेन स्थाण्वदिसंशयानुपपत्तिः तत्राह। इदमिति तावतामवयवातां समुदायस्यास्युरणे नहे
 तु नायद्यपि इदमिति ज्ञाने पुरोवर्त्यं वयवसमुदायः स्फुरत्येकतयापि दोषवशादितरव्या
 वर्तकासाधारणवयवास्फुरणत्वं संशयोपपत्तिरिति ज्ञावः अवयवविसंज्ञावमंगीतत्वापिसं
 शयानुपपत्तिं परिहर्तुं नृमिकारचयति। अपि वेत्यादिना संगतिग्रहो वाच्यवाचकसंबंध
 ग्रहः प्रत्यक्षनिर्णये हेतुः पुरास्थितिः सः संशयः एवं सतीति इदमिति ज्ञानस्य व्यक्तिरूपविशेषनि
 श्रयाय क्वत्वे संशयानुपपत्तिरित्यर्थः तत्र हेतुः पराक्षिति व्यक्तिमाननिश्चयस्य संशयाविरो

अ३

२

११

संगतिग्रहोत्तरकालं दूषणपक्षिं न न्याने प्रत्युक्तं परादिशब्द संगतिग्रहणं त्याजिती २

आ

धिवात्तद्वृत्तीत्युक्तं पटपटत्वतसंबंधनिश्चयः खलु पट इति निश्चयः विशिष्टज्ञानत्वात् सच
 पुरोवर्त्तितपराक्षे विद्यत एवेति तद्विरोधी संशयो न स्यादिति ज्ञावैः संशयस्यान्यविषयत्वमाशंक्य
 निराकरोति न चेति संशयस्य वाच्यत्वं विषयत्वे उपपत्तिमाह तच्चेति तच्च चत्वं तत्र पटेश्च संगति
 ग्रहोत्तरागित्यर्थः न चेत् तत्र हेतुमाह। एवमपि सादीना प्रत्यक्षस्य संशयस्यान्यविषयत्वकल्पनम
 युक्तमित्येवमपीत्युक्तं तच्च चत्वं पटशब्दाच्चत्वं आदिशब्देन शब्दतसंबंधो गृह्यते तत्र पटशब्दाच्च
 चत्वं पटदिषु मध्ये तच्छब्दः पटवाचकः शब्दः प्रकारटकारात्मकवर्णद्वयं कृतवतश्चत्वं प्राचा
 तानवितानात्मकं पटस्वरूपं निश्चिन्वतो न तत्संज्ञवतीति परिहरति न पट इति पटश्च यो
 क्तस्वरूपत्वरूपान्तरां कां व्यावर्त्तयति तदतिरिक्तेति यथा जवत्तत्वे घटं न जानामिति अज्ञान
 विषयघटबोधकसाक्षिणे न घटसंशयविरोधित्वं यथा नाप्रमेयत्वं प्रकारकनिश्चयस्य न
 तथात्वं तथा एतादृशाशब्दतदर्थनिश्चयस्य न वाच्यत्वं प्रकारकसंशयनिवर्त्तकत्वमिति श
 क्ते तथापीति तत्र हेतुमाह तद्विशेषेति वाच्यत्वांशे इत्यर्थः अनवधरणत्वात् अनिश्चयत्वं
 पचात् साम्येनोत्तरयति तदीति। व्यक्तीति व्यक्तिसवरूपानिन्ना विशेषविषयकमपीत्यर्थः त
 याविधिमिति व्यक्तिसवरूपविशेषे अनिश्चयात्मकमित्यर्थः बलितिसंशयः स्थाण्वत्वात् संशयः न

अ. ८

22

आ

ननु इतित्यादिज्ञानस्यैव लविशेषविषयकस्य कथं न निश्चयत्वं। प्रमेयवानिति निश्चयस्यैव
कथं प्रमेयविशेषां शेषेन मात्रं निश्चयः तथा चेन्न्यासदृशो त्यन्तस्य जलादिज्ञानस्य। कर्मब्रह्म
विचारप्रयोजकस्य अर्थाय न विध्यं ह्यपि तसां गधीतवेद्वाक्यात् अपाततउत्यन्तकर्मब्रह्म
ज्ञानस्यपि निश्चयत्वप्रसंगात् अस्त्विति चेत्तर्हि जलादौ विशये संशयो न स्यादुक्तं यमीमांसा
रं नोपि व्यर्थः स्यात् सद्विधेन्यायः प्रवर्तते इति हि सर्वसंमतं ननु तत्र तत्र ज्ञानस्या निश्चयरूप
त्वात् न तदर्थं संशयः किंतर्हि तत्प्रमाणसंशयादेवेति चेत्तत्र प्रामाण्यसंशयविशयधर्मिरूपज्ञा
नस्य निश्चयत्वे तदर्थं संशयहेतुकप्रामाण्यसंशयस्यपि अनवकाशात् तथा हि जलज्ञानस्य प्रा
माण्यत्वात् जलत्ववति जलत्वप्रकारत्वं तत्र जलत्वप्रकारत्वं तावत्साक्षिणानुभवसायेन वा
प्रासते इति तद्देशेन संशयः नापि विषयगतजलत्ववत्त्वांशे संशयः संजयति। इदं जलमिति ज्ञा
नस्य निश्चयरूपस्य तद्विशेषिनः सत्त्वात्। तस्मान्न जलज्ञानप्रामाण्यसंशयात् तदर्थं संशयः।
किंतु तस्यानवधारणत्वात् तादेवेति तत्रैव अन्यस्यासदृशपन्नरूपैः प्रत्यक्षं संशयानुपपत्त्या
पूर्वोक्तमीमांसारंज्ञानुपपत्त्या च नैककटिकज्ञानं किं निश्चयत्वं किंतर्हि निश्चयत्वं प्रकृतं यज्ञानं
यत्संशयनिष्ठत्यनुकुलस्वरूपविशेषवत्तत्सर्वं न निश्चय इति तनुः प्रत्यासदृशज्ञानस्य

92

सदृशपन्नजलज्ञानयोः प्रमाणद्वित्तविशेषात्तात्पर्यसंशयनिवृत्त्यनुकूलानेकैकस्वरूपविशेष
यत्नमिति चेत्तदुच्यते अस्त्येवात्र तर्कादिज्ञानोक्तानां नानादिनिवृत्तिरूपो विषये विशेषः । इति तज्ज्ञ
नोक्तानेपि विशेष इति द्वितीयं निराकरोति नापीति दुर्निरूप्यत्वमिति धर्मिणः सकाशात्तत्तेदात्ते हा
स्यामिति शेषः निवृत्त्यात्तावेहेत्यंतरमाह तस्य कृतेति तथा हि न तावत्तावच्चत्वं इत्येतर्जवन्ति ग
एकमुच्यत्वात्तापि गुणकर्मणः इत्याहिरिक्तेपि वर्तमानत्वात्तापि सामान्यादौ नस्ति नृपि वर्त
मानत्वात्ताप्यखंडोपाधिरूपे सामान्ये वर्तते अखंडोपाधेरनुपपत्तेरनिराकरिष्यमाणत्वात्पूर्
वंमायाब्रह्मसत्तावाजातिरिति वदतापराजिमता जातिर्नास्ति स्मृते । इदानीं सर्वघटादिव्यक्तित्वस्य
खंडैकजातौ पराजिमतं प्रमाणं दूषयति । नापीत्यादीनां पट इत्यादीति अस्मद्विशिष्टप्रत्ययैवे
न विशेषणविषयकत्वात्तच्च विशेषणं पटत्वं जातिरेवेति तावः बलितेति ह्यदजिमतपटत्वा
दिवृत्तिनियमार्थकल्पितो यो व्यक्तौ विशेषः व्यक्तिरूपो वा विशेषः न द्विषयतयेत्यर्थः । उक्तत्वादि
ति व्यक्तिविशेषतादात्म्यापन्नयेव सत्तामायायाचजातिव्यवहार इति वदताः प्रसादुक्तमि
त्यर्थः । ननु यथा एकस्मिन्पटे परोयं परोयमित्यनुगतनानाबुद्धिरेकमेव पटं विषयीकरोति

अद्वैत
३३

तिथानानाव्यक्तिष्वपि तादृशीबुद्धिः एकविषयीणीति जातिमिद्विरिति अनुमानातिशयेनाह।
नन्वीति। ननु तत्तद्विषयेषु नीलपीतत्वादिसत्त्वेन विलक्षणेषु धर्मजैस्त्वप्रत्यक्षसिद्धत्वात् बाध
नमनुमानमिति तत्राह। धर्ममिति विशेष्याणामनेकत्वेपि विशेषणीतुल्यपटलैकत्वमादाय ए
कधर्मविषयत्वरूपसाध्यसिद्धौ बाधानवतारादिति। बाध्यमिति अनुगतबुद्धीनां नानात्वस्य
सर्वसंमतत्वात् नैकसंज्ञवतीत्यर्थः एकबुद्धेः एकविषयत्वात् अपि रपि व्यभिचारान्नास्तीत्या
ह। घटपटादिष्विति तत्राप्येकां जातिविषयीकरोति न वाच्यमिति सूचयति। विलक्षणेष्विति
एकेति किंमिदमाकारस्यैकत्वं तुल्यत्वं वा प्रतीतत्वं वा इति विल्याद्येऽप्यहपटादीति पटत्वादिसा
सदृशाकारत्वमात्रस्येत्यर्थः। तन्नानात्वेपीति। तुल्यानेकपटत्वं विषयत्वेपात्यर्थः अपि रपि व
ध्मरणेनानात्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः सादृश्यस्य जेदगर्तत्वादित्यतिशयः द्वितीयेऽप्यहतेद्वैक्यमि
ति। यदि नानापटेषु एकपटत्वं सिद्धे तदा नानापटबुद्धिष्वपि प्रतीनाकारत्वं सिद्धेत्।
प्रतीनाकारत्वे सिद्धे तैकपटत्वं सिद्धं नानात्वमप्यश्रय इति नावः ननु नवतुल्यकाचित्
बुद्धेरनुगततां तद्विषयेषु पटादिष्वपि विविधबुद्धिविषयत्वेन पटत्वादिविशेषणं सिद्धेत्

१३

१३

यत्प्रकारेण ज्ञतं १

लाभ्ये वादेकमेव सिद्धमिति अथवाननुमानापटबुद्धिषु विशिष्टबुद्धित्वेन सिद्धयद्विषयीणीतु
ल्यपटत्वं तस्मिन्नेकत्वं कल्पनात्वात् बाधवौदेकत्वेमेव सिद्धमिति। प्रतीनाकारत्वे हेतोनाम्यो
श्रय इति शङ्कते। बाधवौदेकत्वे विपरितमेव बाधवमिति परिहरति नेति कल्पमानपटत्वादिसा
तिव्यवस्थार्थं। तं यत्स्वरूपं व्यक्तिस्वरूपविशेषः तदतिरिक्तैकधर्मकल्पनायामित्यर्थः एवं
सति द्वितीयशङ्कापि नावतरति विषयगता कारनानात्वे प्रमाणसिद्धे विषयिषु एकारत्वं
स्य प्रसंज्ञावितत्वात् इति ननु यथा प्रसंसर्गाग्रहापेक्षया विशिष्टज्ञानस्य लघुतया प्रवृत्ति
प्रतिकारणत्वं स्वीततपश्चात्तनिर्वाहार्थः प्रयथार्थप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानमस्तत्तत्ज्ञानं तत्कारणं
दोषादिकंच स्वीततंगुरुशरीरमपि फलमुखगौरवं न दोषायेति सर्ववादिसिद्धं। यथावा प्र
वयवावयव्यादिषु पंचसु स्तुलेषु लाघवेन एकसमवायसंबंधं कल्पयित्वा पश्चात्समवाय
स्य संबन्धिसंबन्धसिद्धयर्थं स्वरूपसंबन्धाः कल्प्यन्ते तथा नुगतबुद्ध्या नुरोधेन सकलव्यक्ति
षु एकां जातिं कल्पयित्वा तद्व्यवस्थार्थं व्यक्तिगतानेकविशेषकल्पनागौरवं न दोषायेति चेत्।
नएकस्मिन् अनंताप्रमाणिकविशेषपरंपरापादकत्वेनैतादृशगौरवस्याप्रामाणिकत्वात्

अथै. टी

२५

लंघ्य

२५

तद्यवस्थाय कोव्यलेशे प्रोक्ता मन्त्रपेय इति ते नैव तन्माध्यम्यवहारोपपत्तौ किं तेन न चै
 वमस्त्विति वाच्यं तस्यापि स्वरूपमिति रक्तत्वे विशेषपरंपरापातदित्येतत्सर्वमस्ति चेत्प्राह ॥
 नहीति उक्तं दूषणं पक्षं तरेष्यति दिशति एवमिति त्वसमये तव सिद्धांते तद्वत्तदिति कारण
 त्वस्य कारणता वच्छेदकापेक्षित्वबलादित्यर्थः । तस्मिन्निद्विः जातिमिद्विः जातो प्रमाणविशेषमा
 शंकरनिषेधति नापीति पटशब्दस्तावत्सर्वपटव्यक्तौ वाच्यं वाचकसंबंधेन वर्तते एव
 च घटव्यक्तिमुक्तं तत्रैव वृत्तौ तिमित्तं वक्तव्यं अतएव तानि प्रसंगात् अतो यत्प्रकृत्यपट
 व्यक्तित्वं तानि तिमित्तं तदेव पटत्वं जातिरित्यर्थः सर्वपटव्यक्तिषु ये नुनूयमानाः क्षीरा
 दिमाधुर्यवद्विशेषतो निर्वक्तुमशक्याः तत्तत्प्रत्यक्षस्वरूपा विशेषास्तेरेव । धनिमित्तैः
 पटशब्दप्रवृत्तौ संज्ञवत्यादिहेतुन जात्येति परिहारः विषयत्वात् न निमित्तत्वादित्यर्थः
 पटदिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन जातिस्वीकारपक्षं निरास्तस्य सर्वसिंहारेण पटादि
 संगतिग्रहार्थं जातिस्वीकार इति पक्षमुक्तं व्यनिराकर्तुमुपक्रमते न चेति । अत्र वसिगति
 ग्रहकाले असंनिहिता । कथमित्याह पृ. शब्दनिधेया शब्दोपस्थाप्या । तत्र कारणतायं

५२

३५

२५

हेतुमाह । तत्रेति संगतिर्वाच्यं वाचकतावत्तत्त्वं संबंधः न वाच्यमित्यत्र प्रतिबंधी सक्ता वहेतु
 माह । जातिपक्षे चेति या शब्दोपस्थाप्यार्थः कथं शब्दसूचिता जातिपक्षे संगतिग्रहानुपपत्तिं विवर्णेति न
 ति जातिसक्ता वपक्षे संगतिग्रहोपपत्तिं शंक्ते न चिति साः प्रपूर्वव्यक्तिः तेन संगतिग्रहेन न च
 संनिहतवे घटे बाले न घटमानयेत्याद्युत्तमद्वयशब्दप्रवणसमनंतरं मध्यमद्वयघटो न यना
 दो प्रवर्तिद्वय इयं प्रवृत्तिः स्वविषयज्ञानसाध्याप्रेक्षावत्प्रवृत्तिव्याप्तमदीयप्रवृत्तिवदिति प्र
 वृत्तिसाधनज्ञानमनुमीयते । तस्य च ज्ञानस्योत्तमवद्वययुक्तशब्दविषयकज्ञानान्वयव्य
 तिरेकानुविधायकयोः तत्कारणकत्वमप्यवगम्यते । गृहीतुं च कारणत्वे स एव मुपपादय
 ति । घटपदयुक्तं वा कंक्रुवा कंक्रुवादि मद्रस्तु । जानयति तदुद्देशेण पटपदप्रयोगः प्रातान
 वितानात्मकमानयति । अतो वसिन्वाको घटमिति जागः कंक्रुवादि मद्रस्तु विशेषज्ञान
 जनकः एवमावापोद्देशेण जानयनजागोपि क्रियाविशेषज्ञानजनक इति एवं वृत्तिपक्षे कालैः
 सर्वपक्षानां तत्तद्व्यक्तिविशेषज्ञानजनकत्वमवधारयति तत्तत्ज्ञानजनिका शक्तिरेव तत्तत्सा
 दानां तत्तदर्थसंगतिः तत्तद्व्यसंगतिग्रहः सबसंगतिग्रह एव स्याद्व्यक्तौ न संज्ञयति प्रयोगा
 तरे व्यक्तं ताननुनवप्रसंगात् । किंतु अतीतानागतसर्वव्यक्त्युपसंहारेण सर्वव्यक्त्युपस्थापिते

५३

५२

अ. ६. टी.

३५

य्य

अथ चतुःसंबंधघटयस्य सर्वघटयलिखुसंबंधत्वात्। तेनैव चतुःसकलघटसंबंधनूते
 न सामान्येन सकलघटविषयकचाक्षुषज्ञानजननादितिलेखं प्रतीतनागतसर्वव्यक्त्युप
 संहारेण राष्ट्रसंगतिग्रहस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस्वीकारेण विनाऽयोगात्सिद्धिगोत्या
 दिसामान्यमिति परस्य हृदयं। तदेतदुपयति। सामान्यमपीत्यादिना। प्रत्यासत्तिरिवर्तमानौ
 निवप्रत्याक्षानुपस्थापयति चक्षुर्घटप्रत्यासत्तौ तथा स्फुटत्वात् तदेतदुक्तं तदा स्वसमवायिन
 मिति विपक्षे दोषमनिसंधायाह प्रत्यासत्तावित्ति तदीयत्वमेति। प्रत्यायनकाले विद्यमानप्र
 त्याक्षसंबंधित्वमेत्यर्थः प्रत्ययकाले विद्यमानप्रत्याक्षसंबंधस्यापि प्रत्यायकत्वेति प्रसंगा
 दिति तावः। सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानकाले सामान्यस्य सकलव्यक्तिसंबंधेन
 संभवतीत्युपपादयति नहि। अनुमन्नेत्येतदतीति स्यात्पुनरुक्तं एतेन प्रसिद्धधूमवह्नि
 पुरहीनवह्नि संबंधस्य पुंसस्तदनुदयकाले धूमैव वह्निर्व्याप्तत्वं संदेहो जायते धूमो वह्निव्या
 प्तो न वेति सामान्यलक्षणविना न संभवति तथा हि प्रसिद्धधूमेषु वह्नि संबंधस्य निश्चयत्वादेवा
 प्रसिद्धधूमैव वह्नि संबंधसंशयमाशय सर्वे त्वयः। प्रसिद्धधूमव्यत्युपस्थितिश्च सामान्यल

३५

१५

क्षणं विना न सिद्धिर्निरस्तः। सामान्यस्यातीति नागतव्यक्तिसंबंधाभावेन तत्तत्ज्ञानजन
 नैवंधत्वायोगात् न हि घटा संबंधश्चतुःसंयोगो घटज्ञानजनने प्रत्यासत्तिरुल्लंघनते किंच पूर्वधू
 मो वह्निव्याप्य इति निश्चयाभावेन तत्प्रकारकसंशये प्रसिद्धधूमेष्वेव ज्ञायमाने किंवा धूमवह्नि
 धूमैव वह्नि संबंधितामात्रं तद्व्याप्यत्वं किंतु धूमलावधि न वह्नि संबंधिता कल्पमेव तच्च तद्वि
 यात्पूर्वेन निवृत्तिरिति कथं तत्संशयो न स्यात् पूर्वहि प्रयं धूमो वह्नि संबंधीत्याद्याकारे
 ण महानसीयार्थि धूमलावधेरेव वदेन वह्नि संबंधो गृहीतो न धूमलावधेरेनेति तत्तत्सामा
 न्यलक्षणया। ननु सामान्यलक्षणभावे नो जनार्थिनोऽनागतपाद्वैक्यं प्रवर्तिः प्रज्ञाते पुरुष
 प्रयत्नविषयत्वायोगात् तस्मात्तत्तत्सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्ताऽनागते पादविषयं ज्ञा
 नं च वक्तव्यमेवेति चेत् न प्रवृत्तौ तेरेणपि तत्संभवात् तथा हि न विषयकालः प्राकाधारः
 ब्रह्मकालत्वात् वर्तमानकालस्यैव व्यापकत्वं अनागतवर्तिः अनित्यकृत्तिनिधर्मत्वात्
 घटत्वादिति वत्। इति। नापि जौटप्रकाशकयावत्तैजःसंमर्गजावरूपस्य तमसो ज्ञानार्थः
 सामान्यलक्षणपेक्षा। प्रकाशकालीना नागततेजसां प्रतिपत्तिरुत्तानां प्रजायज्ञानकारण
 नूतज्ञाना नोत्पत्तिरिति ज्ञानस्याभावादिति वाच्यं। रूपादिमहानसातिशयेन च तस्य जावरू

अद्वै. टी.
३७

पक्षेऽप्यशक्यं सिद्धं तत्र प्रभा वलेपि किं तस्य तेजोऽत्रावकूटं किं वा तेजः समात्मा वा बलं ना
द्यः प्रतावकूटं प्रतावकूटं भावस्य भावकूटं त्वनियमेनैकालेकसंज्ञावेतमोना वप्रतीतिर्न स्या
त्। तमः प्रतीतिरप्यत्र न स्यादिति कथं शमापन्नोयं सामान्यप्रत्यासत्तिर्वादी नदीति यथा सामा
न्यात्तावस्यास्मिन्निरन शुभगतात् जातिमिद्वै प्रकाशं तदमाशंकते न त्विति। ब्रह्मव्यवहारेद्य
होद्यदशब्दवाच्य इति घटत्वप्रकारकसंगतिग्रहः प्रयोगं तरेतत्कारकपदार्थस्य सतिः घट
त्वप्रकारकवाक्यार्थबोधनेति त्रयाणां सामान्यप्रकारकत्वं सामान्यप्रकारकता च एकप्रकार
केना तथा च परातिमता एकजातिः सिद्धितीति जावः एतावता च मम म तेशब्दस्या पूर्वम
न्निबोधकत्वं मयागतं इत्याह। एवं चेति अविशेषे हेतुमाह पटः पटशब्दवाच्य इति अय
माशयः यस्यामेव व्यक्तौ संगतिग्रहतामेव व्यक्तिसंशय उपस्थापयतीति तिनियमः यितुय
त्प्रकारकः संगतिग्रहः तत्प्रकारकमेव पदार्थस्य स्यादिति नयनदेशकालसमन्निव्याहारा
दपूर्वमिद्वै व्यक्तिसुपस्थापयति। प्रतो घटत्वादिप्रकारकसंगतिग्रहात् तत्प्रकारकवाक्यार्थीत्वा
त्ता पूर्वमप्युपस्थानं न विरुध्यत इति। दूषयति तदीति। संगतीग्रहादीनां सामान्यप्रकारकत्वं

३७

१७

१७

मपेक्षितं न तु सामान्यविषयत्वं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिदूषणेन तदुपायात्ता वात्। अतएव
सामान्यलक्षणजन्यज्ञानस्य प्रवृत्त्यादिकार्यकरत्वेर जतत्वेन गृह्यमाणे कस्मिंश्चित्त्वेनागद्य
माणे सन्निहिते रजतां तरे प्रवृत्तिप्रसंगाच्च। न चोचय मप्यपेक्षितं गौरवाच्चलच्च प्रकारे समा
नत्वमेकत्वं न तदनाविनुपपत्त्या वा न किंतु तुल्यत्वं। सदृशप्रकारे रेवति प्रसंगवारणत्वा
इत्याह मुचेति न चैव गौरवदेशावकाशः अत्र व्यक्त्यात्मकविशेषे रेवकल्पमानजातिचुम्बव्य
वहारेपपत्तौ गौरववैपरीत्यस्योक्तत्वात् इमाशयवानाह उक्तरीत्येति। ननु धूमसामान्याव
च्छिन्नं वह्निः सामान्यव्याप्यः प्रमथा पूर्वधूमेन वक्तुमिति निर्न स्यात्। तच्च सामान्यमेवाधू
मत्वा जातिरेवेति चेत्तत्राह। एतेनेति सामान्यपुरस्कारेण व्याप्तिः सति रस्ता इष्टमेत्यर्थः
एतेनेत्यस्यार्थमाह अविशेषितेति एतत्त्वत्वादिना नावेपितेषां सुरनिधूमवैतत्त्वत्वादिति
विशेषणपरित्यागेन केवलधूमत्वाकारेण वच्छिन्नात् तत्तद्धूमनिष्ठादृशवह्नित्वावच्छिन्नव
ह्निरूपितव्याप्तिरेव सामान्यव्याप्तिपदेनाभिधीयत इति जावः एवं सामान्यावच्छिन्नव्याप्ति
स्वरूपपया लोचनया परातिमता नुस्यूतेकजातिरसंजनवमुक्ता सामान्यव्याप्तिग्रहपयलोच

*अविशेषितं यद्धूमत्वादितिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः तत्तच्छक्तिविशेषरूपाणां धूमत्वादीनां ४४

नयापितमाह सा मान्योपाधिवितितद्विषयः अविशेषितनानाधूमत्वावच्छिन्नतत्तत्तन्मूनि
 सुव्याप्तिग्रहणविषयो यस्य च द्रव्यवहारस्य सतद्विषय इत्यर्थः परादिशब्दस्य नानार्थत्वं
 परिहारान्नयानुपपत्त्या पराभिमतज्ञातिसिद्धिरित्याशङ्क्य कामनूद्य तन्निरासं प्रतिजानीते
 प्रतएवेत्यादिना निरस्तमित्यनेन अतएवेत्यस्यार्थमाह परस्येति । अतश्चाष्टवाच्यानां तत्तुष्टि
 यपाशादिव्यक्तीनां तत्तुष्टिद्विषयत्वादिना तानां वा तत्तुष्टिविलक्षणत्वेनानुत्पन्नमानत्वात् नवव्यवहार
 शेनानार्थः परादिशब्दस्तु न तथा विलक्षणार्थकः । ज्ञातिवादिनापिशब्दोपस्थितैकधर्मावच्छि
 न्नार्थविषयत्वेनैवैकाग्र्यत्वं कथ्यते नैकाग्र्यविषयत्वेन परादिव्यक्त्यनेकत्वानिवारणत्वं तर्ह्यस्मा
 क्मपि परादिशब्दोपस्थिता विलक्षणधर्मावच्छिन्नार्थवाचकत्वेनाहोदिषद्वैलक्षण्यान्तपरा
 दिशब्दस्य नानार्थत्वमित्यन्ति त्रैत्याह नत्विति पराभिमतानुस्यूतैकज्ञातिनिराकरणमुपसं
 रतितस्मादिति उपसंस्तत्राण्यत्रो जनेति निरस्तत्वं तद्विषयः अतस्तत्राश्रयरहिताज्ञातिनैव
 त्रसिध्यति । प्राप्तिरैकस्वभावत्वादिति दात्री निकृष्यते । एवमित्यादिना । तत्राश्रयत्वेन सजा
 विलमनूद्यदृष्टयति न तावदित्यादिना स्वरूपेण इतरा नपेक्षरूपेण तदश्रयाः पराश्रयाः प्रथम
 पक्षानां हेतुमाह तंतु रिति समवायसंबन्धेन विद्यमानस्य शुक्लः पर इति वक्ष्यामाणाधिक्य

२५

१८

उक्तप्रकारद्वयातिरिक्तं ४

एकै प्रतीतेरिति नावः । अथवा तंतुषु पटु लात्रतीतेरित्यर्थः । द्वितीये पूर्वोक्तदूषणे सत्यपि दूषणंतर
 माह । तसंयोगस्य तिसविशेषणे हि विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्यवाधे इति न्यायेन
 पूर्वयुक्तानंतूनां पटलाश्रयत्वे बाधिते संयोग एव पर्यतीति संयोगस्येत्युक्तं यत्र पटत्वं तत्र द्रव्यत्व
 मित्याप्तेः संयोगस्य पटलाश्रयत्वे इत्युक्तसंग इत्यर्थः तदतिरिक्तं अतस्तत्तु नवमेव न क्ति नो
 तिनूलत इवेति यादिरवेष्टुतः । अतिरिक्तावयव्यनुपलंभेति द्वितीयांशकतेन न्विति । नान्वित्यस्य
 तंतुषु महानित्यादिना संबन्धः न च तंतुषु महत्त्वे कल बुद्धिस्तंतुविषयिणी तंतुधर्मविरूद्धधर्मावगाहि
 यादित्याह । सूक्ष्मेण नानेति यद्यपि सूक्ष्मेण नाना तंतुषु महत्त्वे कल्यवहारो न संभवति तथापि संयुक्ते
 शुनेषु परिशेषाद्विषयतीत्यन्ति त्रैत्याह तत्तु यमाने महत्त्वं संयुक्तं तंतुदेशाधिक्यपरिणवयविध
 र्मः किवा तद्देशानधिक्यपरिणामो वयविधर्म इति विकल्पः प्राप्ते सिद्धिमाहनेति । संयोगविशेषवतो
 येतंतव इत्यर्थः कुविंदरहस्यापटी नूलतंतु संयोगव्याप्यस्य विशेषपदं तस्य तव पटशब्दा
 च्छेनान्तिमतस्य तंतुस्यः संयोगविशेषवत्तः महत्त्वसिद्धेः धर्मभावादित्यर्थः धर्मभावे हेतु
 माह इत्यानुपलंभेनेति । ननु संयुक्ततंतु समुदायादधिकदेशव्यापि महत्त्वमिति माह वत्पदार्थानु
 पलंभेन तंतु समुदायदेशव्याप्यपलंभमानं महत्त्वमाश्रयोवयवीस्वीकर्तव्यः तंतूनां प्रत्येकं

वत्पद

३८

95

अवधीयमानानवयवित्वमुपाधिमाशंक्यनिराकरोति न चेति । उपाधेः साध्यसमव्याप्त्या न
यदिति नाबः नन्वतलस्य संहतस्य हेतुतत्तिविशेषाणां तसमव्याप्त्यमिति चेत् । तर्हि ताद्यवेन
तावन्मात्रस्यैव साध्यप्रयोजकत्वे संभवति अवधीयमानानवयवित्वं प्रयोजककरोति न नीवेशनी
यमित्याह । अंतरालस्थेति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । प्रवयवित्वो वयवावधारकत्वे
इत्यर्थः ततः किं तत्राह । इति यावदिति न वैशेष्यपत्तिः । प्रनुनवत्त्वमाह । प्रवयवित्वो बहिष्प्रदेश
वृत्तित्वे दूषणं तरमाह । एवमिति । तद्देशे तस्यापटस्य तंतु रूपे देशे तद्विहित्यर्थः । तद्वद्विज्ञेति
तेन पटेनावच्छिन्ने आक्रान्ते गगनादिदेशेः प्रादिशष्टेन दिगादिग्रहः । अपि नातंतुपरि तद्वद्विज्ञेति
पटानुपलंभात् । तत्तत्कल्पनायोग्यत्वं सूचयति । संयोगात्तावत्प्रसंजने हेतुमाह । संहतेति । समा
नदेशे एकदेशे । पटस्य बहिर्वृत्तित्वपक्षे तंतुपरिदेशो वा तंतुद्वयमध्ये वा दत्तिरिति विकल्प्याद्यं दूष
यित्विद्वितीयं दूषयति तथेति । आरंभकं पटोत्पादकं । निष्ठाबोबीजविशेषः । प्रादिपदे तु न माषा
दिग्रहः । तद्वद्वयं निष्ठावादिद्वयं तंतुद्वयस्य विजागः स्यादिति संबंधः तत्र हेतुः तेनेति स्व
शष्टेन तंतुद्वयमुच्यते तथा चोत्पद्यमानं पटावयवित्वं तंतुद्वयक्रियावा । उत्पद्यमानावयवि

ततः तंतुद्वयावयवविनाशकालंतुद्वयविनाशः स्यादिति नावः फलितमाह तन्मेति। असमवायि
कारणनाशस्य कार्यनाशप्रयोजकत्वमिति नावः न च संयोगो न रास्यरोत्यतिः तज्जनककुविद्विद्व्या
पारस्यासहदित्याह। संयोजकेति। किंच संयोगो न रास्यन्तमपि परांतरं पूर्वपटसमानयोगो
न ह्यनुत्पन्नसममेव स्यात्। इत्युक्तिरेत्याह इति चेति। ननु इत्युत्पन्नानावयवविनाशसमवायिकारण
नाशयित्वा स्वयं द्वितीयदृष्टेन ननु पलं न गोचरतां गमिष्यतीत्याशंक्योपमाह। उपलस्यमानो वेति
न चेत्तदपीष्टं नानोत्तरकालमेव नाशानुपलंतात्। तल्लिङ्गवादापाताच्च। न च कारणीतृसंयोगो
नाशकत्वं कार्यस्य न दृष्टमिति वाच्यमित्याह स्वार्थं न केति निः। ष्यावयीजदुद्वयसंयोगो हि अंशुरा
रणमिति। अन्यव्यतिरेकस्यादृष्टविज्ञकत्वं दृष्टयत्तदृष्टेति नावः। न कार्यस्य स्वासमवायि
कारणनाशकत्वं न दृष्टं निष्ठावदलद्वयसंयोगस्तु अंशुरेति मित्तमेवेत्यतः प्राह सेति। अतिघाते
ति। स्पर्शवत्त्वगवत्तद्वयसंयोगोऽतिघातेः तज्जन्माया अतिहृन्माने घटादौ क्रिया तस्यां स्वासम
वायीकारणीतृतां निश्चलरूपसंयोगनाशकत्वं दृष्टेति तर्कः। ननु क्रियाया असमवायिकारणना
शकत्वे दृष्टेपि इत्यस्य न तथा ह्यमित्याशंक्याह न चेति। अदृष्टस्य विचार्यमाणे वस्तुनि अलंका
रत्वात् तत्तद्वयमात्रस्य स्वासमवायिकारणनाशकत्वं साधकमिति हेतुमाह। तस्यैवेति निमित्तं

४ क्रियावद्वयस्य द्रव्यांतरसंयोगविशेषः ४

निकस्यशंका मुनुवदित्यदिचेति। सतर्हि सकल तंतुपरिवासमवेति प्रत्येक तंतुपुवा। नाद्यः तंतुनाम
अस्य ततापातं कृत्वात्। अतएव न द्वितीयोपीति सत्त्वात् एषांतरमाह तदेति। प्रत्येक तंतुनामुपरिविद्य
मानो मध्ये चाविद्यमानोऽर्थान्नानेव स्यादिति न महत्त्वं न वेकत्वमित्यर्थः। नाना तंतुनां परांतरं न कल्प्यमा
क्य समर्थं न चेत्साह। अपि च तत्र तत्र तंतुपु पूर्वपरांतरं न कल्प्यमाह। असमवाये हेतुः प्रत्येक इति। अतिमप
रांतरं न काले पूर्वपरिध्यः परे विद्यत एवेत्यसिद्धमित्याशंक्याह। न चेति। तैः पूर्वपरांतरं न कल्प्यमाह। तत्र तंतु
तदसंयोगे सतीत्यर्थः न चेत्तत्र हेतुमाह। समवायितीति। परैरुक्तयकारणे कतरनाशं विनाशनाशान्तु
पुगमादिति नावः। असमवायिकारणस्य मसिद्धमित्याशंक्याह। न च तंतुमिति। वेमावयवनाशविशे
षः संयोगिक्रियायाः। संयोगनाशकत्वं घटादौ दृष्टमिति नावः। नेत्यत्र हेतुमाह। दृष्टेति। दृष्टं वेष्टितो यः प्रारब्धो
पटः तदा रं न कल्प्यमाह। तदुत्तं चंतरसंयुक्तपूर्वपरादेव परांतरोत्यतिरस्तु तथा च न समान
देशविरोधः। सूक्ष्मपटस्यैव स्थूलपटसमवायित्वादि चेन्न परैर्विज्ञातीयावयवारब्धेकावयव्य
नगीकारात् तंतुसंयोगनाशमंगीतस्याप्याह। एवमिति पूर्वपरांतरं न कल्प्यमाह। तंतुसंयोगनाशानंतरं तेषु प
टजनककुविद्विद्व्यापारादृष्टेतेषु पटो नोपपद्येतेत्यर्थः परस्य तं ह्यारब्धे नुपपत्त्यंतरमाह। किंचेति।
ततः तंतुस्यः तदपेक्षया। तंतुपेक्षया तत्र हेतुमाह कार्यमितेति। असमवाये महदीर्घद्वयानि रणरुख

अ.क.प.

[illegible]

2

३९

स्यापीह कार्यस्य प्रत्यक्षत्वं प्रसिद्धति। यदि मत्पिंडः कपालरूपावयवसमुदाय एव नावयवी। तदा
कपालनामपि अवयविहै प्रमाणप्रयोजनयोरन्तावात्स्वावयवसमुदायात्मकत्वं मेव वक्तव्यम्। एवं त
त्तदवयवानामपीति ह्येकपर्यंत सर्वमवयवजातमवयवसमुदायात्मकमेव स्यात् तथा च ह्येक
कस्य परमाणुसमुदायात्मकत्वात् तत्कार्यत्वेनानिमित्तं प्रमाणमपि परमाणुसमुदायत्रयात्मकमेव
वक्तव्यम् अन्वयवारीत्या चतुरणुकादीनां मत्पिंडात्तां परमाणुसमुदायहमेव प्राप्नोति। तथा च सर्वमत्र
त्यहं स्यात्। अत्रत्यक्षसमुदायस्य प्रत्यक्षत्वादर्शनादननुपगमाच्च। किंच मत्पिंडांतानां कार्याणाम
वयवसमुदायात्मकत्वमंगीक्ष्य तस्मान्नयोगक्षेमस्य घटस्यैकस्यैव लहनं गीकारे युक्तिः कौशल्य
तव ब्राह्मण। न न्वस्तु मत्पिंडो वयविरूपैस्तदवयवैरेव कपालशब्दाच्चैः कुलालाणां व्यापारानंत
रपिंडेन ह्येकमिति घटप्रारम्भत इति चेत्। मैवं साक्षात्पुच्छेषु समवायिगणे हि एकजातीयका
र्यस्य हेतुत्वं दृश्यते यतः। यदि पिंडारंजका एवावयवाघटं जनयेदन्तर्घटस्य मत्पिंडत्वजातिप्रसं
गः। न हितं तु जातीयद्वये कार्यपिंडत्वातिरिक्ताजातिर्दृश्यते उपपद्यते वा। न नु पिंडावयवैः कपाला
निद्रव्यांतराण्यारभ्येते तैश्च घट इति पिंडापेक्षया घटे वैजात्यसिद्धिरिति चेत् नैतदप्युपपन्नं स्यात् कुतो
प्रसंगतः कपालरूपकार्याण्यपि उक्तस्यानिवारणत्वं पिंडात्कुंजसमुत्पत्ताचारं तो वानयुजते। अदृष्टं

अधो. टी.

४२

२२

कस्यतेऽप्युक्तं बाधो वा नेह्यते कथं। एकस्मात्पिंडात्तद्यतो यन्तिः स्वीक्रियते चेत्तर्हि संयोगस्य चिदानेकस्य
 मवाधिकारणं ज्ञेयं रूपं तस्यैव स्यद्यदेऽसंज्ञवत्संगः किंच एकस्यैव समवायिकारणत्वं मष्टं क
 मितं स्यात्। परादौ इत्ये। ह्युक्तानेककारणकत्वं घटे बाधितं स्यात् तथा च घटादावारं न कानिरूपाण
 हारं न वा दोनयुज्यते इत्येतत्सर्वमिति प्रत्यावययविबुधं न सुपसंहरति। तस्मादिति। उक्तयुक्तिर्यद
 त्वर्थः। अर्थेयविनिर्वाकरणाकृते राश्या सिद्धिः फलतीत्याहयस्मिन्निति। गूढान्निसंधिरवयवादी वि५
 शंकते न चित्ति। सर्वस्याप्रत्यक्षतापत्तिर्गूढेति संधिः। एवं। उक्तरीत्या परादिकार्यस्यासत्त्वे सती
 त्वर्थः। न स्यात्। अज्ञावापादं युक्तेरत्रापि सत्त्वादिति जावः यथाश्रुतमादाय परिहरति। सत्यमि
 ति। स्वान्निसंधिमुद्धृत्यति। तहीत्यादिना सर्वस्य कार्यद्रव्यस्याणुसमुदायरूपत्वं मुक्तरीत्या ह
 द्यं। अणुसद्भाववादेऽस्मिन् प्रमाणं नोपलभ्यते। इति प्रसंगमात्रवद्व्याप्तिगुरुशिक्षितं। तथा हि ४२
 परमाणुसद्भावे विप्रत्यक्षमानं उतानुमानं नाद्यः तवाप्यसंमतेः ननु सर्गाद्यकालीनं कार्यजडो
 पादानं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानाजडोपादानं सिद्धत्वं दत्तमेतच्चिद्विज्ञापरमाणुरूपं। से
 न्येतीति चेत्तत्र न लाघवेनास्मदन्तिमतो ज्ञानस्यैव वक्ष्यमाणविध्या एकस्य तेन सिद्धेः त्वदन्तिमत
 परमाणवप्रमाणत्वात्। न च लोके कार्यद्रव्यस्यानेकावयवसंयोगारण्येनियमादेकारण्य

वि५

४२

२२

हं बाधितमित्यनेके परमाणवः। से स्यंतीति वाच्यं। अनेकावयवारण्यस्य तथा चेपि एकावयवा
 रण्यस्यावयवसंयोगं विनाप्युपपत्तेस्तस्य इत्येतिमात्रेऽप्रयोजकत्वात्। यथानवमतेयत्कार्य
 इत्येतत् बहुकारणजमिति व्याप्तिः परमाणुद्वयात् घटकोत्पन्नो रोधेन न ज्यते। यथा वायुत्तमहत्
 कार्यं तमहत् इत्यादेव जायते इति व्याप्तिः घटकोत्पन्नस्यैव कोत्पन्नो रोधेनाप्रयोजकत्वयते। त
 द्वात् लाघवानुगृहीतसर्गाद्यकालीनजडोपादानानुमानसिद्धाज्ञानारंभकत्वात् रोधेन कार्यद्रव्य
 स्यावयवसंयोगारण्यत्वात्तेरपि अप्रयोजकत्वं किं न स्यात्। सर्वदा कार्यप्रसंगचोद्यस्मापि उद्धृ
 द्वात् जावेन एकाविद्याकारणवादेऽनवकाशात्। अदृष्टोद्धोद्यस्याकस्मिकत्वं चोद्यमपि मायावादेन
 प्रणमेवेत्युक्तं। परमाणुकारणवादेऽपि सुषुप्तिप्रलयादौ घटका नारंजे अदृष्टोद्धोद्यस्याप्रवर्णीय
 त्वात्। ननु प्रलयादंजे आद्यकार्यस्योपादानात्तत्ताज्ञानचैतन्ययोरनाशादसमवायिकारणीत्वा
 वयवसंयोगनाशादेव नाशो वक्तव्य इति सिद्धमवयवसंयोगारण्यत्वं माद्यकार्यस्येति चेन्न आद्य
 कार्यस्येति जनकप्राणिकर्मनाशादेव श्रुत्यादिसिद्धतन्नाशोपपत्तेः। किंच अवयवसंयोगस्य का
 रणत्वं यदि नापि संयोगत्वेन तस्य कारणत्वं न वक्तव्यं। अतिप्रसंगात् किंतु स्वावयवसंयोगत्वेन
 तथा च स्वावयवानां कारणत्वं तसंयोगावधेदकत्वेन तत्तुलादेरियाकारणत्वं प्रसंगान्तावयव

अंके. टी.

22

3

३३

५३

६

पि ईश्वरचिदिर्षादिकं ॥ ५॥ कालविशेषे अदृष्टो द्वे बंधकमपि चेत् । न एवं सति तद्विषये श्वरस्यानीश्वर
ह्यप्रसंगः यत्तच्छिरीर्षितमपि कर्तुमशक्तः प्रयत्नवानपि कार्यसंपादनाहमिति । न च कालविशेष एवादृष्ट
स्याद्वेयक इति वाच्यं । कालगतविशेषस्य का । दचि त्कस्य नित्येश्वरचिरीर्षादिविषयस्य सर्वदोष्यत्तिप्र
संगेन पूर्वोक्तदोषतादवस्थात् तस्मात्सर्गादिबाध्यकर्मासंज्ञवात्तद्व्यणुकोत्पादकसंयोगासंज्ञेन न ता
दृशपरमाणुनां न जगत्कारणत्वं संज्ञवति । किंचायं जायमानोऽपि परमाणुसंयोगोऽव्याप्यवृत्तिव्या
प्यवृत्तिर्वा । नाद्यः बृहत्तदोसंयोगतदज्ञावावच्छेदकमूलाग्रादिप्रदेशनेदवत्तनिरवयवेषु परमाणुनां त
दसंज्ञेनाव्याप्यवृत्तिसंयोगनिरूपणात् ननु अणुषु नानादिक् संबंधसत्त्वादेकदिक् संबंधावच्छेदेन
संयोगोऽपरदिक् संबंधावच्छेदेन तदज्ञावृत्तिर्नोक्तदोष इति चेत् । परमाणुसंबंधवन्निरवयवेषु प
रमाणुनां दिक् संबंधस्याप्यसंज्ञवात् । न च दिक् । संबंधेष्ववच्छेदकांतरं वाच्यं अनुपलंजात्कल्पनेचा
नुबस्थापातात् । नापि व्याप्यवृत्तिः । कुत्रापितस्यादृष्टत्वात् । संयोगस्य व्याप्यवृत्तिश्चेच्चकुरांशकुलीसं
योगस्यापि सर्वाकाशाव्यापित्वेन व्यापक एवाकाशः । श्रोत्रेन्द्रियस्यादितिसर्वेषां सर्वदा सर्वशोपलं ज्ञेयं
गः व्याप्यवृत्तिश्चेच्चसंयोगस्य परमाणुद्वयारब्धस्य परमाणुमात्रपरिमाणुबलप्रसंगः । एकस्य बाह्या
न्यंतरजावेन परमाणुत्वं न व्यापनात् । बाधमत्र प्रमाणात्वाच्च नानुसिद्ध्यति ते यतः । अणुसंघाततो

अ. १

४५

२५

पत्तिः कार्येनापाद्यतां ततः इत्येतत्सर्वमन्निर्वाहयाहनेति अणुत्वात्तावदिति प्रमाणं तावदाधकस
 तावत्तामसं जवादिमर्थः। किंतु हि जगन्मूल कारणमिति तदाह निरवयवस्युदिना। ब्रह्मविवर्तत इ
 तिसंबंधः। विवर्तस्वरूपस्य जगत्तो ब्रह्मोवकारणमित्यर्थः। विवर्तो नामाऽतीक्ष्णो मया तावः। कार
 णस्वरूपानुपमर्देन कारणस्यान्यथा तावोवा ब्रह्मणः कोटस्य श्रुतिविरोधपरिहराय विवर्तत इत्यु
 क्तं। पारमार्थिकविकारात्तावस्यैव कूटस्थराष्ट्रार्थत्वात् विवर्तस्वरूपमाह वियदादीति। अथ स्या
 दाह न वियदादयो ब्रह्मणो वस्थाविशेषा एव देहस्य बाध्याद्यवस्था विशेषवत् न पदार्थांतराणी
 तिसूचयति। ननु बाधादिदेहस्य जेदेस्तेनिः प्रमाणकः परिमाणस्य जेदेहोपि देहजेदानु मापकः
 बाधादिशरीराजेदेऽबाधितं प्रमाणं नोपलभ्यमानं हेतुत्वं परीक्ष्ये प्रमाणमस्ति नित्यपरिमा
 णा नोद्यतानां जेदेहेरिति उच्यते। प्रत्यक्षे जेदेमानं समीक्ष्यते। तां तत्वे बाधितं चास्याः मानं स्या
 दप्रयोजकं। यो हं बालोऽनूवं सोहमिदानीं युवेति प्रत्यक्षे मानं। न चास्यां तांतिवकल्पने कारण
 मस्ति। प्रत्युत तांतिवकल्पनमेव बाधितं। राज्यादिनेषां प्रापकादृष्टे सति तत्कृत्यशरीरस्य नाशा
 संज्ञवात्। अथ मशरीरेऽप्युत्पन्नशरीरसंनिपातादिकारणस्यासंज्ञवाच्च जलोकादिविवर्त
 तावद्विकारसिद्धेन परिमाणं जेदेपपत्तौ तस्य जेदप्रयोजकत्वात्तावत्प्रत्युत एकस्ति न शरीरे

४५

२५

नि

उद्धमध्यायः प्रदेशेषु नाना परिमाणदर्शनेन तन्निर्वाहपरिमाणवत्त्वस्य इत्यजेदेऽप्रयोजकत्वाच्च। निरु
 पपदब्रह्मशब्दात्प्राप्तं विविधपरिच्छेदसूत्रं न क्लिपरममहदिति विवर्तपदसूचिता परिणामित्वे
 हेतुमाह निरवयवमिति। ननु केयं एकस्या सहायस्य क्रमेण वियदादिजगज्जनकत्वं लोकेतादृशस्य कु
 लादेः कार्यजनकत्वादर्शनात् इत्याशं कावस्तु नो द्वितीयस्या सहायत्वेपि मायारूपेण प्रवृत्तात् निरादेष्टा
 कृतस्य स्वप्नप्रपंचविवर्तवत् ब्रह्मणो वियदादिप्रपंचरूपेण विवर्तइति स्मृतिपादोक्ताष्टमाधिकरण
 सिद्धमर्थमाह। मायाशब्दलमिति। मायोपहितं तद्विशिष्टं वा। ननु मायाशब्दं ब्रह्म किमिति काराग
 मुच्यते सांख्यस्मृतिसिद्धायाः प्रकृतेरेव मायोतु प्रकृतिविद्यादिति मायाशब्दाच्चायाः कारणत्वं किं न
 स्यात्। मेवंतदेतत्तदुभयं प्रजायेयतत्तेतोऽसृजतेति श्रुत्यवगतेत्यधिकरणे पोद्धितं चेत्तत्कार
 णत्वं बाधमपत्तेः। श्रुतिविरोधेन मूलप्रकृतिरवितर्कतमहदाद्याः प्रकृतिवित्तलयः सप्त। षोडशकस्तु वि
 कारो न प्रकृतिर्न विवर्तितिरित्येव माद्यायाः स्मृतेरप्रामाणिकत्वमिति हि। ननु मायास्वतंत्रैव जगत्तो हेतु
 रिष्यते। ब्रह्मण्यवगता शेषकारणत्वाविरोधेन। यद्यपि पूर्वोक्तमायेन सांख्या निमतप्रकृतिर्न कारण
 तथपि षोडशिका निमतानयस्तानित्यास्वतंत्रा श्रुतिसिद्धा शोपादानत्वाविरोधीना मायाजगत्प्राप्त
 न किं न स्यात्। अतएव संधर्तः स्फुरति इति प्रत्ययः कार्यजडांशे धर्तः अजडांशे सत्स्फुरणं च विषयो करोति

२५

इति चेत् उच्यते। न स्यात् स्वतंत्रत्वं अद्वैतं बाध्यते यतः। उपक्रमादिर्जिह्वैः सर्वेपि निषेदा मते।
 एष पोराहिकान्ति मतायाः मायायाः स्वतंत्रतापक्षे नैव घटते। उपक्रमोपसंहारादिष्विधतात्यर्थ
 ग्राहकैर्लिङ्गैः कृतिभ्योऽवगतब्रह्मादौ तत्त्व बाधप्रसंगतः। तथा हि। द्योदोग्ये तावत्सदेवसाम्ये द
 मग्नः प्रासीदितुपक्रांतं। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि त्वुपसंस्कृतं। तयोश्च ब्रह्मात्मवि
 षयतया ऐकरूप्यमेकं लिङ्गं। तथा तत्त्वमसि त्वस्यैव न वत्त हो ब्रह्माविषयकोऽप्यासो द्वितीयं लिङ्गं।
 तत्त्वमसि त्वुक्तस्य जीवब्रह्मैक्यस्य मानां तद्गम्यत्वरूपमपूर्वत्वं ततीयं लिङ्गं। एकविज्ञाना सर्ववि
 ज्ञानरूपफलक्यनंचतुर्थं लिङ्गं। स हि स्थितिप्रलयप्रवेशनियमनारब्धाः प्रचार्थतादात्म्यं च मं
 लिङ्गं। मृदादिदृष्टानाः उपपत्तयः षष्ठं लिङ्गं। एवं सर्वेपि निषेदा तात्यर्थग्राहकैर्लिङ्गोपोद्धृता सु
 ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपाद्यते। तद्वत्तौ द्वैतं मायायाः स्वातंत्र्यं बाध्यते। ननु कौतं हि सा माया यच्च बलं ब्रह्मज
 गन्मूलकारणमित्युच्यते। तावत्तु ज्ञानमिमाहः। नन्वेदमुक्तं तथा हि। स्वाश्रया मोहिनी माया क
 रिच्छानुविधायिनी। तद्विरुद्धस्वभावेन। ज्ञानेनानेदं जायते। यदुच्यते माया विद्ययोरनेद इति तत्ता
 युज्यते तस्याः प्रविद्यातो विकल्पलक्षणा लक्षितत्वात्। तथा हि माया तावत्स्वाश्रयस्वतो जकपुरुषेन
 व्यामोहयति। स्वकार्यद्वारा हर्षविषादादिकं नेजनयति। तथा कर्तुः क्षोभकस्पर्शानुविधत्तौ। तदिदं

ये वैवर्जगत्तुरगादिरूपेण परिणीमते तद्विपरीतलक्षणं चाज्ञानं तथा च क्षोभकव्यामोहकत्वव्यामोहकत्वा
 त्वात्तद्विद्यानुविधायित्वाननुविधायित्वान्नां च विरुद्धं लक्षणं परस्परं निन्त एव माया ज्ञाने। किंच माया
 ज्ञाने विषयक व्यवहारयोरपि नैदस्त्वयो नैद्विमाह। दृश्यते हि माया ज्ञानो यं जगत्तुरगादिः। अज्ञानज
 मोयं स्वप्नरजुरगादिरिति प्रयोगप्रत्ययरूपयोर्व्यवहारयोर्नैदः स्वकार्यद्वारा स्वाश्रया व्यामोहकत्वव्या
 मोहकत्वरूपार्थक्रियारूपव्यवहारोपि निन्त एवेत्युक्तं। मैवं प्रथमं लक्षणं लक्ष्यमाप्नुनायात् न चेष्ट
 ते। न द्वितीयमतिव्याप्तेरिति नैदो न युज्यते। यदुक्तं माश्रया व्यामोहकत्वं मायाया लक्षणमिति। तन्ना
 प्रव्याप्तेः यतो मायायाः अपि बाधनिश्चयप्रतीकारज्ञानरहिते मायिनिपुंसि मोहजनकत्वस्य लोकेदृष्ट
 त्वात्। श्रूयते च पुराणदो माह मायिनेपि शरीरधुना यस्य माया मोहितत्वं। अज्ञानस्यापि प्रतिबिम्बदि
 कार्यद्वारा स्वाश्रया व्यामोहकत्वात्। अतिव्याप्तिश्च। नापि कर्तृवशवत्तत्त्वमपि तद्वद्वर्णं प्रविद्याया
 अपि क्वचित्सत्त्वेन निव्याप्तेः। दृश्यते हि द्विचंद्रादिद्वैतया चक्षुष्यगुणवत्त्वं ने सत्यविद्यायाः स्वका
 र्यजननं कर्तुं रिच्छया मंत्रोषधादिनिषेधेन चक्षुष्या अविद्याया च विषयक्यनस्वप्नादिरूपका
 र्यजनकत्वं। मायिनो मंत्रादिप्रयोगसंभनं तत्तत्कार्यानिष्ठाया अपि तत्कार्यस्य दृष्टत्वाद्यापि श्रूय
 वमविद्याया अपि प्रतिबिम्बदिना स्वाश्रया व्यामोहकत्वात्। कर्तुं रिच्छानुविधायित्वान्नां स्वाश्रयव्या

अष्टे. टी.

४८

आपनं सुसूक्ष्मं। राक्षसं पृथक् लक्ष्यकारणरहितत्वात्॥ शब्दाद्यो हि प्राज्ञः काशवाद्यादीनां उत्तरोत्तरं
स्खलत्वाकारणानि तदन्तावात्सु तस्य सूक्ष्ममित्यर्थः॥ लोके पीति। समानपरिमाणयोः स्खलसूक्ष्मत्वे
स्वानुगतमिदमेव। प्रत्यक्षयोग्योक्तिफलमाह। एवं चेति। पंचाकरणं तु ब्रह्मविशेषप्रत्यक्षे प्रसिद्धं। पंचा
करणं संहिष्यकथयति। तत्तद्भूतेति। एकैकस्याकाशादिभूतार्थस्येतरभूतैकदेशसंयोगविशेषक
पंचाकरणावतीयावियदाद्यवस्थाप्रत्यक्षयोग्या नवतीत्यर्थः। नत्वाकाशादीं भूतानां प्रत्येकं
सूक्ष्मत्वादप्रत्यक्षत्वेपि तेषामुत्तरोत्तरं प्रत्युपादानत्वेन पृथिवीभूतैस्त्वेषां मिथीत्वात्तेन पंचाक
रणविनापि प्रत्यक्षत्वं संप्रतीतिविपक्षं पंचाकरणेनेति चेत्। न पंचाकरणं पल्लवकत्रिवत्करणम्
त्यनुरोधेन पंचाकरणं जस्य संयोगविशेषवतामेव तेषां प्रत्यक्षत्वोपगमात्। अन्यत्रापि संबंध
विशेषस्य व्यावहारिकं विशेषं प्रतिप्रयोजकत्वस्य दृष्टत्वात् इत्याह। दृष्टपतेहिति। तंतूनां परस्पर
संयोगे तत्त्ववयवानां च परस्परसंयोगे चेत्यर्थः॥ हीति प्रसिद्धो। विशेषमेव स्पष्टयति। तंतून्
यहीति। नैकतयेति। एकपदार्थतया न प्रतीयत इत्यर्थः। एकतयेति। एकोयं तंतुरिति प्रतीतिगोच
रा नवतीत्यर्थः। यथानाना तंतवः संख्याः। अपि संयोगविशेषानापन्ना एकतया न प्रतीयंते तद्व
यवास्तु संयोगविशेषविशिष्टाः संत एकस्तंतुरिति बुद्धिविषयाः तथा प्राक्प्रादयपि उत्तरोत्तरो

४८

२८

पादानत्वेन परस्परसंबन्धः। अपि न प्रत्यक्षाः किं तु ईश्वरेण पंचातनाः संतः संबंधविशेषमापन्ना एव
प्रत्यक्षा इति श्रुत्यनुरोधेन कल्पत इति भावः। ननु पंचातनयोरपि वाक्याकाशयोर्न प्रत्यक्षत्वं नीरूप
त्वे। नेदियागोचरत्वात्। नवमतसिद्धसाध्यगोचरत्वाच्च। सच्चत्यच्चा नवदिति श्रुतिरपि प्रतीतिार्थेना
च कल्पसदेन वाक्याकाशादुपस्थापयति। नाध्यकारा अपि उत्पत्तेः पित्याकाशे बाणस्तजमुत्तिनता
द्यध्यस्यतीत्याहुरिति चेत्। मेव प्रत्यक्षयोग्यत्वपदेन स्थूलशब्दादि कार्यकरत्वं स्पष्टिविहीनादि
त्यदोषः। यद्वा अस्त्येव वायोः। गिंदिय प्रत्यक्षत्वं। शीतो वायुर्वातीति प्रतीतेस्तच्च गिंदियान्वयव्यतिरे
कानुविधायित्वात्। अस्त्येव च प्रजा मंडलाकारं चतुर्जंम्योतः करणवत्त्ववच्छिन्नप्रजामंडलावच्छि
न्नाकाशस्यासाक्षिना सत्त्वं चेति श्रुतिस्तु इतरत्र यापेक्षया सूक्ष्मोत्तिप्रायाः। नाध्यकारवचनमपि अनव
च्छिन्नाकाशस्याप्रत्यक्षत्वात्तिप्रायः। चतुराद्यविषयत्वात्तिप्रायं वेति चेत्। प्रमाणफलरहित्यादाप्रयस्या
प्यजावतः सत्ताप्यापि नो जातिरिति सिद्धमिति रितं इत्याह। तस्मादिति न केवलं सत्ताप्याया इत्यजाति
नास्ति अपि तद्व्यवस्थाप्यापि पृथिवीत्वादि जातिरपि नास्तीत्याह कम्पति। अपरसामान्यजातिरूपे उपा
धिरूपं चेति विक्रयाद्यदृष्टयि विहितं। नो वप्रतीजानोतेनापीति। गौगौरित्येकाकारबुद्ध्या सकलजोव्यति
षुयदेकमनुगतप्रतीयते तदुपाधिरूपमपि अपरसामान्यं नवतीति व्याख्येयं। तेन नानुगतपदस्य वैय

य२

अद्वै. टी

४२

प्रतिज्ञातेयेहेतुमाहजातेरिवेति। पूर्वोक्तरीत्या प्रमाणप्रयोजनाश्रयाद्यसंज्ञादिति तावः। उपाधि
पक्षेऽसाधारणं दूषणमाह। उपाधेरिति। उपाधिः किमखंडः सखंडोवा नाद्यः प्रजायत्वस्यापि तत्तापक्षे
इत्यन्ति त्रैत्यदितिये प्रत्याह नाना पदार्थेति घटत्वादिकं नाना पदार्थघटितमुपाधिमिष्टता घट इति कु
द्विविषयत्वयोग्यत्वादिकमेव सखंडोपाधिरूपं वक्तव्यं। तच्च न संज्ञवति। घटबुद्ध्यादिपदार्थानां
घटाववत्तेरेकवृत्तित्वस्यापि दुर्घटत्वादेनेकवृत्तित्वरूपमनुगतत्वं दूरापास्तमित्यर्थः विषयस्य सत्ता
नानाजातिमयमित्येतां ब्रह्मणः परापरजातित्वमुक्तमुपपादितं चेन्न दुपसंहरन् अनिर्वचनीयवि
यदाद्यवस्थां तरात्मनाविवर्तत इत्युक्तमनूय फलितमाह। अत इति महासत्ता केवलस्यापि केवया
जातिः एतत्तद्व्यवहारे रपुपलक्षणं यत्तत्तत्प्रकारेण ब्रह्मातिरिक्तं जातिमात्रं न संज्ञवति अतः प्रमा
द्वेनोरित्यर्थः। यथा सर्पादिरूपेण विवर्तमानं रजुस्तेन सर्पादिना द्वैततां न प्राप्नोति। तथा विद्यदा
द्यवस्थात्मना विवर्तमानं ब्रह्म तेन विद्यदादिना द्वैततां न प्राप्नोतीत्याह इत्यद्वैतमिति। ब्रह्मेव सकल
व्यवहारगोचर इत्यर्थेनियुक्तं वचनं प्रमाणयति स ब्रह्मेति। उक्तं निर्वचनीयस्य लक्षणं साध
ने तथा मानं च नैव पश्याम इति प्रत्यवतिष्ठते। अनिर्वचनीय विद्यदाद्यवस्थां तरात्मनाविवर्तत
इति युक्तं तद्व्यवहारेण युक्तं। अनिर्वचनीयत्वलक्षणं युक्तं प्रमाणं इति पूर्वपक्षेऽपि नान्यत्वे।
ए म

४२

२८

ननु दोषादिजन्यत्वमेव लक्षणमिष्यते मेव लक्षणं दोषाणां सर्वेषामिह सत्तः। ननु संस्कार
दोषसंयोगजन्यत्वमेवानिर्वचनीयस्य लक्षणं तथाहि असति प्रमात् प्रमाण प्रमेय दोषक
पेरागकाचकामजादिसादृश्यात्तरस्मिन् असति च पूर्वानुज्ञवसंस्कारे असति चाज्ञातार्थसंय
योगे मिथ्या रजतादिपदार्थानुत्पत्तेः सञ्जुचनेषु तदुत्पत्तेस्तैर्जन्यत्वमेव लक्षणमिति मेव लक्षणं
दोषाणां प्रमाप्यतिव्याप्त्यसंज्ञानामसत्तात्। तथा हि न तावत्प्रत्येकजन्यत्वलक्षणं अजि
घादावजयेतदतावेनाप्यप्तेः किंच दोषादेः प्रत्येकं तत्रोपादानत्वं लक्षणं निमित्तत्वं वा। नाद्यः प्रमा
त्प्रमाणस्य रागकाचदिदोषाणां बहिर्हरजतं प्रत्युपादानत्वा संज्ञात्वं विषयस्य सादृश्य
स्य गुणक्रियासमुदायरूपस्य कुत्राप्यनुपादानत्वं न असंज्ञवापत्तेः दोषादेर्निमित्तत्वमपि अजये
प्रविद्यादाबुक्ताव्याप्त्यसंज्ञानामयुक्तमेव। दोषसाक्षात्कारेऽतिव्याप्तिश्च किंच संस्कारमात्रज
मत्वस्य लक्षणं हेतुतावतिव्याप्तिरपि स्यात्। जायनाख्य संस्कारस्य सति मात्रजनकत्वेनासंज्ञ
वत्त्वः। संयोगमात्रजन्यत्वस्य लक्षणं हेतुत्वार्थे सादृकत्वाभावात्संज्ञवत्त्वात्तानिर्वचनीयप
दार्थेष्वप्यतिश्वनचतत्रापि मनः संयोगस्तीति वाच्यं। सुष्ठु उत्तरकालीनाध्यस्तमनस्य व्याप्तेः।

+ अपि च प्रमात्रादिदोषस्य रजतादिज्ञानहेतुतया प्रमाप्य सिद्धत्वेन रजताद्यर्थे प्रत्यहेतुत्वेनासंज्ञवात् ॥ ५

अद्वैती.

५०

तद्वत्तत्त्वात्पूर्वतस्त्वेवासत्वेन तत्संयोगस्य बाधितत्वात् ननु स्वप्नस्य स्मृतिरूपत्वात् भुक्ति
रजताध्यासवन्ना पूर्वार्थविषयत्वमिति चेत् न अपरोक्षतया नुक्त्यमानार्थस्य स्मर्यमाणत्वा
द्यत्वात् न च स्मर्यमाणे परोक्षत्वमाशेषत इति वाच्यं. आरोपिते परोक्षत्वे स्मृतीनां लोकमध्यवर्ति
धरादेरिव स्मर्यमाणत्वेन तवातिमते स्वाप्नपदार्थे स्फुटत्वं न स्यात्. अतश्च लसंविता दास्यं हि प्र
थे स्फुटत्वं तच्च ज्ञेयपदार्थ इव स्वाप्नपदार्थे पितुः. न हि सेतुरपरोक्ष इति प्राप्तिना सेतोरप
रोक्षत्वा रोपे पितृकटवर्तिना मिश्रसेतुः स्फुटतरो भवति. एत एव समुद्दिता दृष्टादिजन्यत्वं
मपि लक्षणे. ननु मिथ्याज्ञानविषयत्वमेव निर्वचनीयत्वमिति चेत् न तन्न मिथ्याज्ञानत्वे दोष
जस्य ज्ञानत्वं. प्रसिद्धिषयकज्ञानत्वं वा. त्रिन्देशकालस्थस्य त्रिन्देशकालस्थं तथा विषयान्तत
त्वं वा नाद्यः. प्रज्ञानादिना सकाजस्य साक्षिज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वात्वापत्त्या तद्विषयस्याज्ञा
नादेरनिर्वचनीयत्वात्वावप्रसंगात्. न द्वितीयः बौद्धमतप्रवेशापातोत्. किंच अतस्तानागतार्थ
विषयकज्ञानस्यापि न मत्वापत्ते. मिथ्याज्ञानविषयस्यासतोऽपरोक्षत्वा नुपपत्तेश्च न तत्ता
यः. अन्यथा रघ्यानेरनन्युपगमात्. ननु कथमन्यथा रघ्यानेरनन्युपगमः. तथा हि अरघ्या
त्वादिप्रतिज्ञेयादिशिष्टज्ञानरूपीणी. अन्यथा रघ्यातिरिक्त्येव प्रवृत्त्या दिवरी नृणां. प्रख्यात

५०

३०

३०

५६१

सत्त्वात्मात्मरूपातीनामसंज्ञवेन विशिष्टज्ञानरूपाया अन्यथा रघ्यातेः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनेष्टत्वा
त्. ननु कथं प्रख्यातेरसंज्ञवः. उच्यते वृत्त्यं तावच्छ्रुतिकादौ रजतापि प्रवृत्तिकारणमिदं रजन
मिति ज्ञानं तन्नेतावदनुभवस्मरणं त्वेवं ज्ञानद्वये उच्यते संमतसत्त्वे ज्ञानद्वयात् प्रवृत्त्य
दर्शनात्. किंच इदमिति ग्रहणं तत्त्वं ज्ञानं न रजतापि प्रवृत्तकं. अतिप्रसंगात्. रजतमिति स्म
रणं च देशान्तरस्वरजतविषयकं न पुरोवर्तिनि प्रवृत्तकं ज्ञानस्य स्वविषय एव प्रवृत्तकत्वं दर्शनात्.
नापि मिलितयोर्ग्रहणं स्मरणयोः प्रवृत्तकत्वं. तयोर्मे लनानुपपत्तेः. ननु वस्तुतो ग्रहणं स्मरणं तत्
का सौमिति रजतमिति च ज्ञानाभ्यां दोषवशात् विशेषानवज्ञासेतत्ता प्रमोषे च सति स्वरूपतो
विषयतश्चाग्रहात् तत्रेहाभ्यां पुरोवर्तिरजतरूपेव स्तुनी उपस्थाप्येते. तथा च इदमिति ज्ञाने वि
षये पुरोवर्तिनिरजतमिति स्मरणविषयस्यैव स्वरजतस्य नेहाग्रहादेव प्रवृत्तिरिति न ज्ञा
नद्वयप्रवृत्तकत्वं लोकोपदेश इति चेत् नैवं अज्ञावद्यद्यद्वित जेदाग्रहापेक्षया लाघवेनेष्टविशि
ष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तकत्वं चित्तेन न मस्य ले तस्यैव कल्पमानत्वात्. ननु न मस्य ले विशिष्टज्ञा
नवादिना पितृकारणत्वेन जेदाग्रहस्यापेक्षणात्तद्वेतोरेवेत्यादिभ्यां येन स एव प्रवृत्तक इति
चेत् न सत्त्वे विशिष्टज्ञानजेदाग्रहयो लघ्वेन अन्यत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तिकार

३ नापि बुद्धिः केवळं क्रियतादिकं पुरोवर्तैर्विशिष्टतया प्रतीयत इति वाच्यं तद्वत् क्रियतादेः परमार्थवैशरीरदाहादिप्रसंगात् आसत्वे वा ३
३ कृत्तदेशांतरियरजतस्यैव आरोपोऽस्तु कृतं बुद्धिः सद्रजतकृत्यनये ३

अहो-ही

40

[illegible]

40

भावार्थ ३X

37

प्र

उच्यते सामग्र्यज्ञावादनमत्र प्रवृत्त्यापत्तिः तथा नान्यथाख्यातिरिहानः प्रमाणाख्याप्यसंज्ञवात् इत्य-
मन्यथाख्यातिः प्रामाणिक्येनेष्टव्या ॥ अपरोक्षविशिष्टज्ञानरूपायास्तस्याः सामग्र्यसंज्ञवात् तथाहि वि-
शेषणसंनिवृत्तिस्तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धं कारणं न च देशांतरादिदृग्जने चक्षुःसंनिवृत्तिः संज्ञवति
ननु विशेषणज्ञानमेव कारणं तच्च न मूलत्वे स्यादित्युक्तं संज्ञवतीति चेत् न उल्लेखेन कुण्डले प्रक-
षेपस्यपि विशेष्यसंनिवृत्तिविशेषणसंज्ञाग्रहादौ विशेषणसंनिवृत्तिज्ञावापराधादेव विशिष्टज्ञानात्ता-
दृष्टेस्तस्यैव कारणत्वं प्रमाणमात्रनचोल्लेखेन कुण्डले न्यपि सतांतरकारकारणसहितकुण्डल-
रूपविशेषणज्ञाने संशयरूपकुण्डलविशिष्टप्रत्यक्षमस्तीति वाच्यं विशिष्टनिश्चयस्येवापाद्यमानत्वा-
त्तदोषादनिश्चय इति चेत् न कुण्डलसंनिवृत्तिज्ञावातिरिक्तदोषानिरूपणत्वं तदतिरिक्तदोषे क-
ल्पमाने तदोषादनापगमे कुण्डलविशिष्टप्रत्यक्षं न स्यात् न च विशिष्टापरोक्षप्रमायामेव वि-
शेषणसंनिवृत्तिः कारणं नान्यत्रैति वाच्यं लाघवेन विशिष्टापरोक्षनिश्चयमात्रे तस्य हेतुत्वोपगमा-
त् प्रमायायथार्थप्रवृत्तौ वैव विशिष्टज्ञानं कारणं अथवा यथप्रवृत्तौ तु उपस्थिते नैवेदाग्रह एव
कारणमिति वदंतं प्रति किमुत्तरं तस्यात् किंच विशिष्टप्रत्यक्षविशेष्यसंनिवृत्तिस्य कारणत्वमिष्टं ता-
तस्य विषयसंनिवृत्तिरनेव कारणतावाच्यविशेष्यत्वापेक्षया विषयत्वस्यैव लघुत्वात्तज्ज्ञाने

विश्व

नासमानत्वं हि विषयत्वं ज्ञानेनासमानत्वे शिष्टानुपयोगित्वं विशेष्यत्वं इति हितमतं विषय
संनिकषेपि यावत् विषयसंनिकषत्वेनैव कारणं ॥ अथ यत्नविशेषसंनिकषाद्बहुविष
यकसमूहात्वेन प्रसंगत्वं तथा च विशेषणस्यापि विषयशेषत्वेन तसंनिकषेपि कारण
मित्येषितव्यमेव किंच विशेषणज्ञानस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे पूर्वतादायनमिति सामग्र्यासत्याप्य
वद्विविशिष्टप्रत्यक्षमेव स्यात् विशेषणरूपपर्वतसंनिकषस्य विशेषणवद्विज्ञानतदुक्तया
संसर्गाग्रहपक्षसामग्र्याः सत्वात् न चानुमितिसामग्र्याः सर्वत्र सत्त्वेन तस्यैवोत्पत्तावनुमि
तिमात्रोपेक्षापक्षे रिति वाच्यं चिन्तविषये प्रत्यक्षापेक्षया नुमितिसामग्र्यावैलव्येपिसमा
नविषये संशयोत्तरप्रत्यक्षस्त्वले प्रत्यक्षसामग्र्या एव बलवत्ता च धरणात् ॥ अथ यत्नपुरुष
त्वव्याप्यकुरादिमानयं इति ज्ञानानेतरताविपुरुषज्ञाने पुरुषसाक्षात्कारो मीतितदनु व्यवसा
यो न स्यात् न चास्तुतर्हि पूर्वानुत्तरजतादिविषयः संस्कारस्तद्विषयकस्मृतिर्वा प्रत्यासत्ति
रिति वाच्यं ॥ विषयकरणेन यत्नसंबन्धस्यैव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं ॥ बहुधादि संयोगादिरूपायां
प्रत्यासत्तौ तथा ह्येवात् दृष्टान्तरीयूरजतादिज्ञानादीनां चावच्छादना संबंधानिरूपणक
इदियाथं च ॥ असंबन्धस्यापि प्रत्यासत्तौ त्वेति प्रसंगत्वं रजतज्ञानस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिर्जन्मत्वे
ति

रजतं साक्षात्कारो मीतनु व्यवसायो धीन स्यात् सुरत्तिचंदनमि त्योदो ज्ञानप्रत्यासत्तिर्जन्मज्ञाने
सौरजं शेतयाऽदृष्टानात् ज्ञानप्रत्यासत्तौ वादिसंमतोदाहरणमिदं रूपं च ॥ तथा हि न तावत् सुरत्तिचं
दनमिति ज्ञानं सौरजं शेत्या न प्रत्यासत्तिर्जन्म ॥ काष्ठविशेषे चंदनत्वं निश्चयं विना चंदने सौरजं न्यासिनि
श्रयं च विना तादृशज्ञानं न ह्येन सौरजं शस्य चंदनत्वं लिंगकालुमिति विषयत्वात् सोयं देवदत्त इ
त्यत्र तत्रेदं तोपलक्षितस्वरूपमात्रविषयत्वेन तस्य ज्ञानलक्षणयामनुदाहरणत्वात् तत्तादि वैशिष्ट्यवि
षयत्वेपि तत्तां शेत्या नस्य संस्कारमात्रजन्मत्वेन स्मृतिरिति वाच्यं ॥ अत एव यस्मिन् काष्ठखंडे सौरजं पूर्वज
हीतं तस्मिन्नेव सुरजादमिति व्याप्तिप्रतिसंधानं विना जायमानं ज्ञानं स्मृतिरूपमेव स्मृतिरिति व्यवसा
यात् तावपि पदजन्मपदार्थस्मृतेरनुपगतत्वात् न चैवं प्रत्यक्षत्वं स्मृतिरित्योरेकत्रुत्तो जाति सांकर्य
इदं रजतमित्यादौ जन्मसत्त्वे प्रमाता ह्यो रिवाच्येदेनेदेनो जयवृत्तो बाधका जायात् ननु प्रमाता
प्रमातृयोरूपाधिकरूपात्वाद् व्याप्यवत्ति त्वं युज्यते स्मृतिरिति नुनव ह्यजात्योर व्याप्यवत्ति त्वं कथं
इति चेत् ॥ जातेर व्याप्यवत्ति त्वं बाधका जायात् जाति सांकार्यस्य दृष्टाण वैविधाच्च प्रमाता प्र
मातृयोरिव निन्नावद्येदेन जातिद्वयस्यापि वृत्तौ बाधका जायात् चेतन्यतिरिक्तजाते निरस्त
त्वाच्च ॥ न च कारणसंबन्धो दोष एव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं तस्येदं तदविषया संबंधेनो न यत्नसंब

अधे. १

५३

३३

धातावात्कारणसंबन्धरागादेरपि होषत्वाच्च। होषस्य देशान्तरस्थसत्परजतांशज्ञानाजन
 कत्वात्। होषस्य प्रत्यासत्तिहेनज्ञानकारणत्वे प्रत्यासत्तिहेनज्ञानसामान्यसामान्यतत्त्वेन प्रत्यासत्ति
 ज्ञानसामान्यसामान्यमिति क्रियासामग्रीजमलरूपपरतस्त्वं हानापत्तेष्वननुसंविषयकघटज्ञानवि
 षयके मनसा नुव्यवसायेन ज्ञानयितव्ये ज्ञानेन समसंयुक्तसमुवायेन संबंधस्य मनसो व्यवसायविषय
 ये घटा होषवसाय एव प्रत्यासत्तिर्वक्तव्या संयुक्तसमुवाये मनः संबंधज्ञानस्य घटे नापि समंविषय
 विषयिज्ञानं लक्षणसंबंधसद्भावेन विषयकृदणो ज्ञेय संबंधित्वात् ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न वेत्ति चेत् ॥
 तज्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तिं हंस्वीकुर्वता यत्र चेदतरवदे सौरं विविशेषपूर्वगृहीतं तत्रैव ज्ञानप्रत्यासत्ता सो
 रनेकांशान्तरचक्षुरादिना ज्ञासते नाप्यत्रेति वाच्यं। पूर्वमदृष्टे सौरं त्रे सुरजिह्वादि विशेषे सौरं ज्ञान
 रणे सत्परीदं सुरजीमप्रतीतेः तथा च घटज्ञानेऽनुव्यवसायात् पूर्वघटवैशिष्ट्यात् ननु नूतनत्वात् क
 थं तद्वैशिष्ट्यं ज्ञानप्रत्यासत्ताप्यनुव्यवसाये ज्ञातात्। एवं च पुरोवर्तिमुक्तिकायामपि रजतवैशिष्ट्यस्य
 पूर्ववैशिष्ट्यात् गृहीतत्वेन रजतज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न वेदपि न मस्य लेऽप्रयोजकैव। किंच ज्ञानविषय
 कानुव्यवसायोत्पत्तौ साध्यतावेन स एव दुर्लभः तद्विषये व्यवसाये विषयवैशिष्ट्यं तावत्किमर्थं ज्ञा
 नलक्षणं प्रत्यासत्तापेक्षया। तथा हि ज्ञानमात्रं तावत्तममनः संयोगजमिति सायविषयकानुव्यवसाय
 प्रत्या-

तवसंप्रतिपन्नं तथा च यस्मादेव आत्ममनः संयोगाच्च व्यवसायरूपं ज्ञानमुत्पन्नं तस्मादेव व्यवं

५३

३१

३३

जनिः मनः संयोगोत्तरादेति नायः अनुव्यवसायधारुऽविरामप्रसंगे विषयांतरावबोधो धर्मः स्यात् ॥
 तत्तदनुव्यवसायसामग्रीरूपमनः संयोगस्याविकल्पकत्वात्। नचादृष्टत्वात्तदज्ञावः। दृष्टसामग्र्यां स
 या अदृष्टत्वावेन कार्यविलंबस्य अदृष्टत्वात्। अन्यथा कृपियोग्यानुपलंभनि। श्रवणेन प्रज्ञावनिश्च
 यात्तावप्रसंगात्। नहितीयः अनुव्यवसायरूपप्रत्यक्षोत्पत्तिसमये विषयीकृतस्य व्यवसायस्य प्रज्ञावे
 नमदनुद्यापत्तेः प्रथमस्य प्रत्ययव्यतिरेकात् प्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुत्वात् वगमात्। ननु विनश्यदवस्थात्वा
 त्मनःसंयोगादुत्पन्नैव्यवसाये सति तस्य द्वितीयज्ञाने मनः संयोगोत्तरादेति चित्तव्यं। एवं हि मनसः सं
 योगोत्तरात्पत्तौ प्रक्रियाप्रथमज्ञानेऽदृष्टवशात्। मनसः क्रियायामुत्पत्तायां द्वितीयज्ञाने चित्तगः तृती
 ये ज्ञाने पूर्वसंयोगनाशं च नुर्थज्ञाने उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्च। तथा च पूर्वज्ञानः संयोगस्य विनश्यदवस्थ
 हाररूपमनोविज्ञानज्ञानवर्तिविनश्यदवस्थमनः संयोगाच्च व्यवसायस्यैव प्रत्यक्षेण व्यवसायाव्यवहि
 तद्वितीयज्ञाने तन्नात्ममनः संयोगाच्च विषयविषयीकृते चोत्पत्तेनानुव्यवसायेन विनश्यदव
 स्थानुव्यवसाये विषयीक्रियते। एवं सति व्यवसायविषयप्रसङ्गात् कानुव्यवसायरूपं प्रत्यक्षेण विज्ञाने
 इति चेत् न विनिश्चयवस्थस्य प्रसङ्गात् तावदाद्युत्पत्त्यात्। अन्यथा घटादिप्रत्यक्षाव्यवहितोत्तरज्ञाने विनश्य
 दवस्थोऽविनश्यदवस्थो नादृष्टमयानाशनाशक्ये ज्ञानयोर्विषयविषयिज्ञानायोगाच्च तत्तदिति

प्र

म

तद्व्यव

अष्टैः

५४

३४

संदेहेन निःशंकं घटो कोपि न प्रवर्तते तत्र किंच अनुव्यवसीयमानज्ञानेन विनश्यदवस्था देवात्मनः सं
 योगाज्जायते विनश्यदवस्थमेव वानुव्यवसीयते इति नियमे प्रमाणं जायते ॥ अपि च एवमपि व्यवसायस्य
 विनश्यदवस्थायां व्यवसायत्वं निर्विकल्पकमेव स्यात् ॥ तस्मै विशिष्टज्ञानस्य विशेषज्ञानजन्यत्वं
 नियमात् उत्तरकाले व्यवसायत्वं निर्विकल्पकजनकमनः ॥ संयोगातिरिक्तविशिष्टज्ञानजनकमनः
 संयोगांतरोत्पत्तिसमये व्यवसायस्य चिरजुप्तत्वेन वक्ष्यानुव्यवसायस्यावृत्तत्वात् ॥ अनुव्यवसायानु
 रोधेनापि ज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न संभवतीति सिद्धमन्यथाख्यातो सामग्रीनास्तिति किंच यत्रेष्टतावच्छे
 दकवैशिष्ट्यं प्रकर्तकज्ञानमवगाहते ॥ तत्रैव पुरुषस्य प्रवृत्तिरिति सत्यं रजतज्ञानजन्यप्रवृत्तौ
 दृष्टं तथापि च नमस्तत्वेऽपि तत्रैव वक्तव्यं ॥ न च तत्संभवति पुरोवर्तिनिरजतात्तदस्यैव नेत्रावगा
 हनात् ॥ तस्मात् नमस्तत्वे पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ दृष्टतावच्छेदकं रजतत्वं वैशिष्ट्यस्य देशगत
 रजतजन्यत्वावगाहनात् ॥ न च पुरुषवर्तिनिरजतत्वात् पान्थायं दृष्टं इति वाच्यं ॥ रजतमिति सत्यो
 पस्थितिप्रधानी नूतनरजतं विहायोपमर्जनी नूतनरजतत्वे वा रोपे ॥ प्रमाणतावात् ॥ प्रत्युत स्वतंत्रो
 पस्थितस्य रजतस्यैव रोपाहंत्वात् इति किंच अन्यथाख्यातो प्रमाणमपि निरूपयितुं न शक्य
 ते ॥ तस्माद् हि अन्यस्य पुच्छिद्वादेशाद्यनन्तरं रजतात्मना जानते तस्मै ॥ तथाख्यातिः सा चेव सति
 त

५४

३४

आज्ञानसंस्कारप्रमाणसमानविषयतादुर्ध्वमेऽनुभूयमानरजतस्य अन्यत्र सत्त्वावश्यकं पूर्वानुभवः

सिद्धे त्रयदि पुरोवर्तिनि ज्ञानेनासमानस्य रजतस्यान्यत्र सत्त्वे प्रमाणं न वेत्त न च तत्संभवति ननु प
 र्वानुभवतः संस्कारयोः पुरोवर्तिमुक्तिशक्यत्वं विषयकत्वं स्यादधिकं तत्त्वात् ॥ मैवं समानप्रकारकादपि
 पूर्वानुचवादे ॥ नमोस्तत्संभवनेन व्याप्तिज्ञानसमानप्रकारकानुमितेरिव पूर्वानुभवे समानविषयस्य
 स्थानपेक्षरगुत्तः ॥ अपेक्षरूपेऽपि परमते सामान्यलक्षणया पूर्वानुभवे नैव पुरोवर्त्यनिर्वचनीयताया
 त् ननु नेह रजतमस्तीति बाधस्यानुपपत्तिरेव रजतस्यान्यत्र सत्त्वे मानं न हि देशगतरेकांशोत्तरेनापि
 तौरजतस्यैव देशकालस्थानात्तावावप्रतियोगिहं संभवति ॥ सर्वथाऽसत् ॥ प्रत्युत सत्त्वात् ॥ तदस्यैव
 तांतावायेणात् इति चेत् न पुरोवर्तिदिशा एव सत्त्वात्तावावप्रतियोगिहं संभवति ॥ तस्मात् सामग्रीनास्तिति
 दपुरोवर्त्यवहारयोग्यस्यास्तीति प्रतिज्ञासमानात्तावावप्रतियोगिहं संभवति ॥ तदस्यैव सत्त्वात् ॥ तदस्यैव
 तांतावायेणात् इति चेत् न पुरोवर्तिदिशा एव सत्त्वात्तावावप्रतियोगिहं संभवति ॥ तस्मात् सामग्रीनास्तिति
 रूपितस्य तद्वैशिष्ट्यस्यान्यत्रासत्त्वात्तदंशेऽन्यथाख्यातिर्न संभवति ॥ तस्मात् सामग्रीनास्तिति
 थाख्यातिरूपमिथाज्ञानासंभवात् तद्विषयत्वरूपमिति ॥ तद्विषयत्वं च नीयत्वं न संभवति ॥ ननु
 प्रज्ञानज्ञानविषयत्वं नैव निर्वचनीयत्वं मिति चेत् ॥ ननु जन्मसाक्षिना स्यात्तामविद्यायामव्याप्ते
 मुक्तिरजतादेः केवलसाक्षिना स्य तस्मै ॥ संभवति ॥ न च गुणजन्यज्ञानविषयत्वं निर्वचनी

य रजतावभासनात् ॥ भवेभासमानस्य देशांतरेऽसत्त्वेऽपि पूर्वानुभवादीनां समानविषयता न ४

अ.प्र. ६.

43

तत्काले तदज्ञावैगहमानाप्रतीतिः कथं न बाध्यते। उच्यते। समानसत्ताकयोरेवंज्ञावाज्ञावयोर्विशे
धेनविषमसत्ताकरजनतदज्ञावावगाहिनोः प्रत्ययौ योरविरोधात्। ननु कथं तयोर्विषमसत्ताकत्वं
उच्यते। त्रिविधं तावत्सत्त्वं। पारमार्थिकं। व्यावहारिकं। प्रातीतिकं चेति। तत्र पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणः
तत्सत्त्वस्य कदापि केनापि प्रमाणेनाबाध्यत्वात्। विद्यदादेस्तु सत्त्वं व्यावहारिकं प्रतीतिकालौ दमका
लेपि अनुत्तमयोग्यत्वात्। प्रातीतिकं तु शुक्तिरजतादेः सत्त्वं प्रतीतिकालौ दमकात्वेन न बाध्योपपत्त्यात्
अनुत्तमयोग्यत्वं च विद्यमानत्वात्। प्रविद्यमानत्वं च स्थितिहेतोर्दोषादेरज्ञावात्। निमित्तस्य दोषा
देः स्थितिहेतुत्वं द्विधादि स्थितिहेतुत्वं चाबुद्धिवदुपपन्नं। तथा च रजतसत्तायाः प्रातीतिकत्वात् तदज्ञा
वसत्तायाश्चाबाधेना तथा स्थितिद्विविषमसत्ताकत्वं रजततदज्ञावयोर्वित्तिसिद्धं स्वाधिकरण
त्वायोग्याधिकरणकत्वरूपमनिर्वचनीयत्वज्ञाणं। ननु शुक्तिरजततदज्ञावयोर्विषमसत्ताकत्वे
नाविरोधे घटादावप्यविरोधः तयोः स्यात्। न चैतद्युज्यते। नियमेन शुक्तिरजतस्य घटादावनुप
पन्नादिति चेत्। न एकस्यापि कपिसंयोगात्तावत्सर्वज्ञावच्छेदेनाप्यवतिष्ठेत्। घटादावच्छेदेन
यथाप्यवतिष्ठत्वं कल्पना। तथा छिद्यमानावच्छेदेन रजततदज्ञावयोरविरोधेऽपि तदज्ञावच्छेदेन ज
तीति बलेन विरोधसत्त्वं कानुपपत्तिरिति ननु लाघवात्ज्ञावाज्ञावत्त्वं मेव विरोधेतावच्छेदकमस्तु

५६

34

ननु समान सत्ता कथं विरोधितमपि गौरवात्। मैवं जनन्यथा सिद्ध प्रतीतिद्वयानुसारेणैकैकं
रजततदनावाच्युपगमावश्यं जायेत समान सत्ता कथं विरोधितावच्छेदक कथं कथं नाना
एकत्वेन गौरवस्यादृष्टकत्वात्। अथ वा यद्रजतानावरूपं रजताधिकरणं तदेव स्वाधिकरणत्वा
योग्यमधिकरणं रजतादेः नन्विदं रजतमिति रजतसंबंधितया प्रतीयमानस्याधिष्ठानस्य कथं
रजतात्वं तानावरूपत्वं। यदाधिकरणं रजतत्वादेस्तद्वत्त्वं तानावरूपत्वाद्दर्शनात् उच्यते कल्पितं रज
ताधिष्ठानं नाम तदुपादानं नूतनाज्ञानाश्रयविषयं मुक्तिकावच्छिन्नं चैतन्यमैव तत्र च कालत्रये रजतं
नास्तीति प्रतीत्या पारमार्थिकं रजतानावरूपत्वं सिद्धिदुक्तं। स चास्मादधिष्ठानाद्भिन्नो न भवितुं नाहंति पारमा
र्थिकपदार्थद्वयस्याद्वैतश्रुतिविरोधेनानुपगमात्। न च नावादे तपशश्रुतिरिति वाच्यं संकोचे मा
नानावात् कल्पितं रजतघटितस्य तदनावस्याधिष्ठानाद्देहालत्रये रजतं नास्तीति प्रतीति सिद्ध
पारमार्थिकत्वा संनवाच्च। न न्वधिष्ठानत्वा नावस्यापि कल्पितं रजतानावस्य प्रतियोगि समान स
त्ता कथं पिसत्तानादिरूपेण प्रमाणं तदसिद्धाधिष्ठानं चैतन्यरूपेणोक्तमायेन सिद्धस्य कल्पितं र
जतप्रतियोगिकानावस्य पारमार्थिकत्वे काश्चिन्नवात्। यथा घृता नावा नावात्मकस्य घटस्या
जायात्मकत्वे पि प्रमाणं प्रतिपन्नं नावात्मकत्वं न विद्यते। तथा हि स्थानस्य कल्पितानावरूपत्वे पि प्रमा

✓ घटितत्वेन अपारमार्थिकसंकेन वारणीयमिति चेत् उच्यते। विरहे कस्मैवावकाशितः।

रुद्ध

अंशे दी.

५८

३६

नातिव्याप्तिपरिहाराय दोषत्वेनेत्युक्तं। संप्रयोगसहकृतसंस्कारजन्यत्वाकार्यध्यासस्य लक्षणं। संप्र
योगो नामाधिष्ठानसामान्यज्ञानं। अधिष्ठानं नामानुमविषयोपादानीन्तना ज्ञानाप्रयविषयरूपं चेतनं
तस्य सामान्यज्ञानं नामानुमविरोधिस्फुरणं इति नातः करणद्वयसेव्याप्तिः। जमाविरोधिसाक्षिस्फुर
णस्यानुकरणद्वयध्यासाव्यवहितपूर्वज्ञापिसत्वात्। स्मृतावतिव्याप्तिपरिहारार्थं संप्रयोगसह
कृतेति पदं। अधिष्ठानस्फुरणजन्यमवहारेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारेति पदं। नाप्यकारीयं स्मृति
रूपः परत्र पूर्वदृष्टवत्तास इत्यध्यासलक्षणं। उक्तलक्षणत्रयपरतया व्याख्यातनिर्व्याख्यातं। तत्र
आधिक्यपरपदमध्यासपरत्रपरावनास इत्येकमध्यासमात्रलक्षणं तत्त्वानस्य स्वाधिक
रणत्वायोग्याधिकरणकत्वरूपमर्थमाहुः इदं तु व्याख्यातमधस्तात्। स्मृतिरूपपदेन दोषसंस्कार
प्रयोगजन्यत्वं लक्षणयित्वा इदं कार्यध्यासस्य स्वरूपं न तु लक्षणमित्याहुः लक्षणत्वे संस्कारादि
विशेषणद्वयस्य व्यर्थतापातात्। एतत्कार्यध्यासस्वरूपबलादेव उक्तं कार्यध्यासलक्षणद्वयं
सिद्धं अथवा मिथ्यात्वमेव न ह्यलक्षणमस्तु न च एकावच्छेदेन स्वसंज्ञ्यमाताधिकरणनिष्ठात्मना
जावप्रतियोगित्वमिति। न चैकावच्छेदेनैकस्मिन् काले जावाजावयोर्व्यवस्थितौ न संभवतीति याचं
विषमसत्ताकयोस्तयोरविरोधस्योक्तत्वात्। अथवा सदस्यत्वेनैव मिथ्यात्वमस्तु। न चोक्तमतिव्याप्तिः

स-

धिकरणत्वायोग्यः यथाघटाभावाघटस्य हेतुद्वयं च साधितं तथा च स्वाधिकरणत्वायोग्या

तुषस्य सदस्यत्वाद्विधर्मायोगात् धर्मवत्त्वे वा असदिति नाममात्रज्ञापनात् एवं च सिद्धमनीर्वचनीयार्थध्यास
धर्मवत्त्वलक्षणं अनिर्वचनीयार्थविषयकज्ञानत्वं च ज्ञानाध्यासलक्षणं। तच्च द्विविधं साक्षिरूपं। अविद्या
रक्षिरूपं चेत्तु सिद्धे च लक्षणे तत्त्वलक्षणसिद्धयै च दोषादिजन्यत्वमन्यव्यतिरेकानिर्वचनीयस्य
कार्यस्य साधितमेव। प्रमाणं च सदस्यत्वरूपेऽनिर्वचनीयत्वे सज्जतमिति प्रसक्तमेव तथा हि ब्रह्मणः
सद्रूपत्वनिर्मुक्तत्वं न घटादिप्रपंचस्य स्वरूपं न बाधमिति साधितं तथा च सज्जतमिति सामाना
धिकरण्यप्रतीतसंबंधोपेक्षायां सज्जतयोस्तादात्म्यसंबंध एव वक्तव्यः प्रसिद्धसंबंधोतरस्यात्रासंभवा
त्। सचतादात्म्यसंबंधो निन्नत्वे सत्यनिन्नसत्ताकत्वरूपो नैव गन्तव्य इति सिद्धं सदस्यत्वं सज्जतादे
किंच अनुमानमपि शुक्तिरजताधिष्ठानं तदधिकरणत्वायोग्यं सर्वदा तदसंताजावाधिकरणत्वात्।
यत्सर्वदा तदसंताजावाधिकरणं तत्तदधिकरणत्वायोग्यं यथावद्भिः शेषस्य। यदा तदसंताजाव
रूपत्वादिति हेतुः यो यदसंताजावरूपः सतदाधिकरणकत्वं सज्जतादेरर्थान्ति। अपरोक्षज्ञानाति
त्यप्रसिद्धिरपि अर्थस्य मिथ्यात्वे प्रमाणं स्यात्संतरस्यानिरास्तत्वात् मिथ्यार्थविषयविनाशो
तित्वानुपपत्तेः स्यादतिव्याधान्यथानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणं इदमसन्नजवतीति शङ्कादसत्ताः प्रतीति
बाधोक्तविति चेत्। न असदतिशङ्कादुत्पन्नः ज्ञानस्य निर्विषयकविकल्पमात्रत्वात्। अत एव शङ्

अथै १०

५९

६५

६६

३८

ज्ञानानुपातीयस्तु श्रुत्यो विवक्षित इति चेत्तु। केवलस्य सत्त्वात् ज्ञायमानां तः कुर्यात् तन्निर्विषयता
 याः सर्वे स्वीक्रियमाणत्वाच्च। यत्तु यदसत्तत्तापरोक्षमिति व्याप्तेर्मानसापरोक्षत्वेन तत्प्रतियोगिनो
 सत्पदार्थस्यापि तत्तात्त्विकमिति तन्नासत्प्रतियोगिकव्याप्तेरपि तु घटत्वेन तत्र इन्द्रियसंयोगजन्यज्ञा
 नविषयत्वस्य। अनादृत संवितादात्म्यस्य चासंज्ञत्वेनापरोक्षायोपपत्त्यात् यदप्युक्तं सत्त्वं जातिर्वा।
 असत्त्वं ह्यप्येवेत्यदि। तदपि न पक्षे यद्विहितं तस्य बाधायोग्यत्वरूपत्वस्य बाधाभावमात्रस्य
 सत्त्वशेषत्वत्वात्। यच्चोक्तं सत्त्वात् सत्प्रतियोगिकं वैलक्षण्यद्वयमेकत्र न संज्ञवति विशेषादिति त
 दपि न युक्तं सिद्धत्वेन ह्यप्यद्वयस्याप्युक्तवायोगात्। यथा वैशेषिकादीनां घटात्मता नावेद्यत्वेन वैल
 क्षण्यं घटाभाववैलक्षण्यं चान्यत्रासमानाधिक्येणैव अपि सिद्धं। तथा निर्वचनीयपदार्थसत्त्वात्
 त्वेवैलक्षण्येऽपि सिद्धं। को दोषः ननु घटात्मता नावोपपत्तेरसंबन्धेन घटाभाववान् न त्वेवेति
 न तत्र घटाभाववैलक्षण्यमिति चेत्। न अत्रैव संबन्धस्य पूर्वनिरास्तत्त्वात् किंच असत्तत्त्वस्य
 सत्त्वतो वा परमात्मनः उदयति विनाशयो रदर्शनात्। उदयति विनाशयत्तमप्यनिर्वचनीयत्वे प्रमाण
 मित्यलं। एवं च लक्षणसाधनप्रमाणैश्च सिद्धे शुक्तिरजनादिरूपे निर्वचनीये पदार्थे तद्वदुक्तं तेन
 दृश्यत्वं जडत्वादिति तैः सर्वस्यपि चिद्विनाशस्य तथा च सिद्धिमिति युक्तं उक्तं। अनीर्वचनीयवियदा

५९

३८

६६

६७

घटवत्त्वांतरात्मना विवर्तत इति। सद्भिर्निरूपितं तत्त्वमात्मशुद्धिप्रसिद्धये। उक्तं तु चेत्तु ग्रंथदोषः
 त्वाम्यतां कुरुणात्मनिः। अनीर्वचनीयत्वेन प्रपञ्चस्वीकारे सद्गुणशोकाद्वितीयत्वं हानिमुक्तानुवा
 दपूर्वकं शङ्कते न चिति। अनिर्वचनीयमविद्यमानमिति नाशं कनीयमित्याह। प्रतीति सिद्धेति। अ
 परोक्षप्रतीति चेत् सिद्धमित्यर्थः। ननु ज्ञानात्समूलप्रपञ्च निरतौ अद्वैतसिद्धिर्न विष्यति इत्याशं क्य
 परितिनचेत्यादिना। दृशा विशेष इति। न चेषापत्तिः श्रुतौ तदप्रतीतिः सुतरां मेवेत्येवकारेण
 सिद्धे परीत्यमेवोपलब्धिः। अद्वैतश्रुतिर्हि ब्रह्मणैवैता नावत्रैकालिकं बोधयति तच्च निर्वचनीयत्वं
 ह्यप्यर्थपर्यालोचनया न बाधितमित्याह नेत्यादिना। आवश्यकत्वेनेति स्वसंख्यमानाधिक्येण
 निष्ठात्वं ता नावप्रतियोगित्वस्य तत्त्वत्वात् सिद्धिर्भावः। प्रकाशान्तरेणापि दैतप्रपञ्चेनाद्वैताविरोध
 माह किंचेति। दैतस्य सस्युरात्मकत्वे घटः सन्नित्यादि हेतुगर्भविशेषणं आदिपदेन घटः स्युर
 तीति प्रत्ययपरिग्रहः। दैतस्य सदाद्यात्मतया प्रतीयमानत्वेऽपि कथं ब्रह्मरूपत्वं इत्यत आह सदा
 त्वमेति। घटः सन्नित्यादि जाको सत्स्युरात्मकत्वात् यो रुक्मं ब्रह्मरूपत्वं मंगीकरोति सत्यमिति। अ
 नंगीकृतमंशमाह नामरूपेति। उक्तं तावत्तत्त्वं यदसद्गुणशो न पर्याप्तौ तदर्थयोश्च नैव घटिन
 स्तादात्म्यसंबन्धोऽप्युक्तः तथा च सस्युरात्मकत्वात् तावत्तत्त्वं यो ब्रह्मात्मकत्वेऽपि नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य न ब्रह्मात्म

अधे. टी.

६०

०

कल्पमित्यर्थः। सदात्मकब्रह्मस्वरूपातिरेकेण नामरूपयोर्वैस्त्वेतत्तापादकस्वरूपानिरूपणतना
यंदोषः। इति परिहरति निरूपयति। प्रवक्ष्ये दोषेः कथं न निरूपयितुं शक्यते इत्याशं व्यतदशक्य
हंवक्तुं चिकल्पयति तेऽपीति। तेनामरूपे। अणिना ब्रह्मसमुच्चितीति। तच्च दृष्टं तार्थं। सदात्मनया।
अस्फुरतोर्नामरूपयोर्गगनकुसुमवत्। निस्वरूपापत्यानेदेतापादकत्वमित्याह अंत्ये इति। तस्वरूपमि
तितयोर्नामरूपयोः स्वरूपं तदवच्छेद इति ताभ्यां नामरूपाभ्यामवच्छेदः चेदः सद्रूपतया स्फुरतोस्त
योः सद्रूपं ब्रह्मैव स्वरूपमिति न स द्वितीयता न्यां ब्रह्मण इत्याह आद्य इति। ननु सन्नघट इत्याद्या
पुनरुक्तेषां दृष्टयप्रयोगेण प्रमाणं तरे श्वप्रतीयमानस्य नामरूपात्मकस्य युक्त्या कथमपलाप
इत्याह न त्विति प्रतीयमानापो सिद्ध इत्याह। न वयमिति कथं तर्हि प्रतीयमानाभ्यां नामरूपाभ्यां न
देतापत्तिरिति शङ्कते। किंचित्तिनामरूपयोः स स्फुरणस्य कंब्रह्मातिरिक्तस्वरूपास्ति निरूपण
नास्ति हेतापत्तिरित्याह। प्रतीतयेति। ब्रह्मैव कथं स्वरूपमित्याशं क्यस स्फुरणस्य कलेनेत्युक्तं
हेतुं स्फुरयति यत इति। बुद्ध्या विवेकेन। स स्फुरणस्य सकाशान्तिः तस्य प्रमाणयोः पृथक् क्रिया
प्रमाणयोश्च पितयोर्नामरूपयोः सदाद्यात्मत्वेनैव स्फुरणं यतः अतो ब्रह्मैव स्वरूपमित्यनेन
संबंधः नामरूपयोः सदाद्यात्मतया अस्फुरणे प्रतीतिरिति सिद्धं तद्रूपापलापबोधमेव नावलरती
ने

६०

६०

अस्फुर

साह। अन्वयेति। न हि सदाद्यात्मनयोर्तो न रविषाणादेरपलापे कस्यचिद्वादिनः प्रतीतिविरोधो
स्ति। एतच्च परिहारप्रयासोपि नास्माकं न वेदित्याह न वा लयेति। नामरूपयोः सदाद्यात्मतया अस्फु
रणेन वप्रतीतिविरोधरूपपूर्वपक्षानुष्ठानादिति नावः ननु सदात्मकतया प्रतीयमानेऽपि घटा
द्याकारो देतापत्तिमावहति सन्नघट इति द्याकारप्रतीतेरर्थद्वयविषयत्वादिसाशंकाह। एवं चेति
कोप्याकारः पारमार्थिकतयेति शेषः स्वरूपं विचार्यमाणं सदिति शेषः ब्रह्मैव सन्नघट इति निश्चीयत इति
शेषः स्वरूपं अबाधितं रूपं नामरूपाकारस्तु बाध्यत्वात् सद्विजृम्भण इति न सतो देतापादक इति ना
वः। ब्रह्मातिरिक्तं हेतवस्तु नास्त्येन देतापत्तिः स्यादित्युक्तेर्ये ब्रह्मैव स्फुरणप्रक्रियाप्रमाणं यति श्रुतिर
पिमादिना श्रुतेरयमर्थः अनेन परमात्मना किंच न किंचिदपि अनावृतं अनाच्छादितं नास्ति तथा अ
नेन किंच न असंवृतं अनवृत्तं प्रवेशितं नास्ति ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वाद्दुपादाने चोपादेयस्यां तर्जावनि
यमात्रं ब्रह्मणि सर्वं प्रविष्टमित्यर्थः तथा चानर्वाहिना वेन कार्यकारणत्वावेन च ब्रह्मैव व्यवस्थितं न ततो न्य
तस्य सारमार्थिकं रूपमस्तीत्यर्थः अस्मिन्नेवाथेऽपुनः श्रुतिद्वयमुदाहरति अतर्वाहि स्वित्यादिना
तच्च स्पष्टार्थं ठहाकृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह इत्याद्येति सर्वस्यैव रूपत्वे दृश्यते हेतुगती विशेषणं
ब्रह्मणः सर्वदृश्यात्मकत्वे दृश्यमित्येति विशेषणं हेतुगती दृश्यस्य सर्वोपादानं ननु अद्वैतप्रतीति

६२

अष्टै. ६१.

६२

रि

रविष्टानचैतन्यव्यतिरेकेणस्वरूपानिरूपणाद्यथाधिष्ठानात्मकत्वं तथा प्रपंचस्येति ज्ञावः न
 नु अद्वैतप्रतिपादकशक्तिवत्तद्वैतार्थप्रतिपादकाः। सृष्टिस्तयोदृश्यते इति चेन्न तासां अपि अद्वैत
 तात्पर्यकत्वं हि दृष्ट्याह। सृष्टिस्ततिरिति। अद्वैतमेव दृढयतीत्यनेन संबंधः दृढीकरणार्थे हेतुमाह
 ईदृशीमिति ब्रह्मातिरेकपारमार्थिकस्वरूपपरहितमिति यावत्। सत्यतद्वृत्तिरिति विद्यद्विप्रपंचः। अ
 यमज्ञिप्रायः न तावत्ब्रह्मणो जायमाना सृष्टिस्ततो निन्ना निन्ना योर्घटपटयोरिव कार्यकारणभावानु
 पपत्तेः। अतएव नानिन्ना निन्ना निन्ना त्वंच विरोधादसंज्ञविसंस्फुरणात्मनो प्रतीयमानस्य
 प्रपंचस्य तद्विन्नस्वरूपा योगाच्च सत्त्वा सत्त्वोदुनय रूपत्वेनाप्यनिरूपणासृष्टिरनिर्वचनीयेव
 स्वीकर्तव्येति। नन्वनिर्वचनीयसृष्टीप्रतिपादनेनाद्वैतदृढीकरणं कथं भूत्। अध्याशेषापवाद
 म्यायानुसरणे न निःप्रपंचाद्वैतब्रह्मस्वरूपस्यैव सृष्टिस्तितिः प्रतिपादनात्। तथाहि-आध्या
 शेषो नाम वस्तुनूते परमात्मनि अवस्तुनूतस्य सृष्टिरजतदितुल्यस्य प्रपंचस्यारोपः। अ
 पवादो नामारोपितस्य प्रपंचस्याधिष्ठाने निषेधः तथाच ब्रह्मणि प्रपंचारोपेण तावदिदमवा
 तं। प्रपंचोपादाना ज्ञानाश्रयत्वात्। ब्रह्मणः प्रपंचोऽतो मन्त्रतासीति पुनस्तत्रैव क्रत्या-त्रैकालि
 कनिषेधरूपेण पवादेन प्रपंचस्य वलित्वात्वेनाभावसमाताधिकरणत्वरूपं निष्पाद्यं सिद्ध

६१

घा

रि

तितेन अधिष्ठानस्य ब्रह्मणेऽद्वैतत्वं सिद्धमिति तादृशप्रपंचस्याद्वैतान्वितकत्वात्। वस्तुन
 स्तु-अनिर्वचनीयः प्रपंचोपि प्रतीतियतिरिक्तो नास्ति कृतस्तेन द्वैतापादनं इति सिद्धांतजेदमभिप्रे
 त्याह इयमेवेति दृष्टिरेव सृष्टिः दृष्टिस्तितिः दृष्टिव्यतिरिक्तः सत्यः प्रपंचो नास्तीत्यर्थः ननु परोक्षत्वाप
 रोक्षत्वनियतसाध्यसाधनवत्त्वादिति चेन्न निन्नाः दृष्टिविषयत्वेन तत्तन्निन्नात्वेन प्रतीयमानाः प्रनेके
 र्थाः कथं दृष्टुं नतिरिक्तान्वितुमर्हति। स्वप्नमनोरथाद्यर्थवत्तन्निर्वचनीयत्वेन तत्रापि तादृश
 व्यवहारयोग्यानिर्वचनीयार्थांगीकारात्। अतएव निरूपयतु तावद्भवान्स्वप्ने इति रिक्तार्थान्नरस
 ज्ञावंतत्किंप्रतीतिकालादमन्त्रापि स्थिति त्कालमात्रस्थविद्यानाद्यः कदापि केनापि तदननुचवा
 त्तत्त्वाप्यस्वीकाराच्च। द्वितीयोपैह विचारणीयं स्वप्नादौ किंतु तत्रातीति मात्रं व्यवहारजनकं किं वा तद
 तिक्तेर्योनांत्यः अर्थस्वीकुर्वतापि तावत्तत्रतीतिः स्वीकर्तव्या। अज्ञानार्थस्य व्यवहारजनकत्वात्।
 स्वीत्ततायांच तस्मैव व्यवहारायां किमर्थे नतिविषयादृष्टिरपि न संभवतीति चेत्। न परैर
 प्यतीतानागतकारनिविषयदृष्टिस्वीकारात् तदाह ज्ञानानुपातिवस्तुस्य ज्ञानस्वीकाराच्च। ज्ञा
 नातिरिक्तार्थाभावेऽर्थविषयकव्यवहारः कथमिति चेत्। न व्यवहारस्यापि दृष्टिव्यतिरिक्तस्याभावान्न
 सिद्धे च स्वप्नादौ सर्वस्य दृष्टिमात्रे जगत्प्रत्यभिप्रायप्रपंचस्य दृष्टिमात्रत्वं मेव च। दृष्टिव्यतिरिक्तार्थाभावे

६२

अद्वै. टी

६२

यागादितज्जन्मापूर्वाद्यज्ञावेनस्वर्गादिजोगः। कथमिति चेत्। न यागादिजोगांतस्य सर्वस्य दृष्टिमा
त्रत्वात्। साध्यसाधनरूपायाज्ञावेनोक्तार्थप्रवृत्तेरप्यज्ञावात्। दृष्टिस्तद्विरूपः संसारः कदापि न निवर्त
तेति चेत्। न स्वप्नप्रपंचनियर्तकात्स्वाप्तेनैवमिच्छा नूतेन ज्ञातान्ताडनदिनाजनितात्स्वप्नप्र
पंचविपरीतार्थविषयकावबोधात्स्वप्नसंसारनिरुतिवत्। संसारित्वविशिष्टबोधविषयविपरी
तविषयकात्प्रमायिकदृष्टिस्तद्विरूपप्रवणदिसाधनजनितात्स्वप्नाहमस्मीति बोधात्तद्विरूप
दृष्टिकूपकर्तृत्वादिसंसारनिरुत्पपत्तेः परंतु स्वप्ननिवर्तकबोधस्य स्वप्नोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वा
त्तावात्तपुनः स्वप्नांतरोत्पत्तिः ब्रह्मज्ञानस्य तु संसारोपादानाज्ञानदृष्टिनिवर्तकत्वात्तपुनः संसा
रोत्पाददृष्टिः इति शेषः। दृष्टिस्तद्विरूपप्रतिपादकं कौशलीतकज्राहणवाक्यसतात्यर्थकमुदाहरतिय
दास्तु इति इत्याद्येति चतुःसर्वरूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः स
हाप्येति। इति इत्यादिनेति। यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वादिभोविष्कृतिंगाविप्रतिष्ठे रन्नेवमेवैतस्मादा
त्मनः प्राणयथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणोदेवादेवेत्येकोका इति। श्रुत्यर्थस्तु यदायस्मिन्का
ले सुप्तः शयनमागतः स्वप्नजाग्रद्व्यसनाकूपपदार्थजातेन कंचनपश्यति कप्रपिनावलोकयति। अ
थ तदसप्तानवलोकनकाले अस्मिन्मुखनासिकाः संचारिणीति रक्तज्ञानशक्तौ प्राणवक्रिया

६२

६३

शक्तावेव न त्वत्प्रत्येकधानवतिरेकवंगछतिननुलदावागदीति करणानि कुर्याति अत आह तदिति। त
तदातस्मिन् प्राणोदेकधानवनकाले एतन्प्राणोपाधिकमात्मानं वाक्चक्षुः श्रोत्रमनांसि सविषयाणि ल
यंगच्छंति। पर्यायचतुष्टये वागित्यादिर्हृदं ननु प्राणोद्वर्षीतेषु कुतः पुनरुत्पत्तिरित्यत आह सः प्रा
णोपाधिकः पुरुषः यदायस्मिन्काले प्रतिबुध्यते जाग्रदंगच्छति जाग्रदणवसरे एतस्मादुत्प
त्तौ दृष्टं तमाह यथादृष्टं तः अग्रे जतिवेदसोज्ज्वल्यमानात्तविष्कृतिंगाः क्षुद्राः अग्निकणाः विप्रतिष्ठे
रन्विविधास्तु दित्तिर्गच्छंति। अनेनैव प्रकारेण न त्वमथा एतस्मात् प्राणोपाधिकादात्मन धीनि
दात्मनः प्राणावागादयः यथायतनं यादृशं स्थानं जिकृदिति दुष्टिपविप्रतिष्ठंते विविधं निर्गच्छंति। प्रा
णोपाधिको देवा अग्राहयः विप्रतिष्ठंते इत्यनुवर्तते। अत्र च वक्ष्यमाणे च देवेत्येवमादित्यो
लोकाः नामादयो विषयातिरे। ननु प्रतिदिनं सर्वस्य दृष्टिमात्रत्वे प्रत्यभिज्ञातज्जमार्थविषयव्य
वहारश्च कथं सिद्धेति चेत्। तत्राह। एतादृशमिति। आदिपदेनाति। वेदनायोज्येग्रहेते। स्वप्नो
पलब्धशरीरादौ यथा जाग्रदशरीराजैः प्रत्यभिज्ञाः अर्थभूत्या केवलदृष्टिरूपा जायते तद्वज्राप्रत्यभि
ज्ञस्यार्थः ननु यदा सुप्त इत्यदि कति रसजावितमर्थक्यमवबोधयेत्। इत्याशं व्यासनाविनायकम
सिद्धमित्याशयेनाह। अधोकादिनि। सम्यङ् नित्यादिकमनुष्ठानाद्युक्तः करणस्य इत्यर्थः शत्रुः

ਅੰਦਰ

48

जततादात्म्याध्यासात्तद्वर्मेदित्वस्य रजतत्वसामानाधिकरण्यान ज्ञानं तथात्मनि शरीरतादात्म्या
ध्यासात्तद्वर्मेदित्वत्वादेः शरीरधर्मसामानाधिकरण्यान ज्ञानमित्यर्थः अतएव देहे चेतस्य प्रतीतिरप्यन्य
थासिद्धा यदुक्तं देहान्ययमिति रेको ज्ञानस्येति तदपि न ज्ञानस्येति नित्यत्वात् अनित्यत्वेपि देहान्ययम
तिरेकयो रन्यथासिद्धत्वेन देहधर्मत्वासाधकत्वात् न न्वहंकार इति इन्द्रियधर्मस्य प्राप्तिवैकल्यात् रूप
काण्डेण स्यात्तद्वर्मेदित्वत्वादेः शरीरधर्मसामानाधिकरण्यादिन्द्रियमेव जीवात्मस्वरूपमिति चेत्तेत्याह अतएवेति आत्मनि
काण्डेण च विनिर्दिष्टेन्द्रियाध्यासादित्यर्थः प्रथमकाण्डेण स्वैन्द्रियधर्मस्यात्मनि संसर्गध्यासादित्यर्थः
ननु इन्द्रियात्मवादे काण्डे इति ज्ञाते रता गोपितत्वं न विषयनिष्प्राप्त्य बाधकबलात् सबाधो न युज्यते इ
त्याह चक्षुषेति इन्द्रियात्मवादे एकस्मिन् शरीरे नानात्मक्यनागो रबन्धनचमनने धर्मिकल्पनागो
रवधिमिति वाच्यं तस्याश्च नन्यथासिद्धप्रमाणबलेनावश्यकत्वादित्याह यो ह मिति तच्चेयं प्रत्यक्षि ज्ञात्ता ता
रजतादिप्रतीतिवत् विषयाबाधादिति वाच्यं ननु मनोजानातीति मनसो ज्ञानकर्तृत्वं मनो तेस्तदेवात्मे
त्यतः ग्राहमनसोपीति सर्वेन्द्रियाणां युगपत्त्वत्वं विषयसंबंधे सत्यपि कृत्स्निक ज्ञानात्तथानुपपत्त्या कृत्स्निक
ज्ञानकरणतया कृत्स्नस्य मनसो ज्ञानकर्तृत्वं उपपत्तेस्तत्त्वायोगासिद्धातेन अहंकारात्तत्कल्पमनसः
आत्मन्यध्यस्तत्त्वस्य ब्रह्मणो वाच्च उत्पत्तिमत्त्वादपि मनोनात्मा कथमुत्पत्तिमत्त्वमित्याशंक्य तत्र कृत्स्नि

३

३

अत्राण्यति एतस्मादित्यस्य तत्त्वज्ञानं संश्रयात्मानुमानेन चैव विज्ञानरूप-आत्मनि बाह्या मयं ते
ते हि ह मिताद्यबाधितप्रत्यक्षिना च न हास्यादि निर्व्यासादि निर्दोषा इति मित्वा ह स्वर्गविद्यानापीत्यादिता। पञ्च
बनुष्टयसाधारण दूषणमाह। सर्वेषामिति देहादीनामित्यर्थः। अत्राणादिति सुष्ठु प्रतिकाले सकले विज्ञा
ने इति कार्यमात्रस्य जयभावलेन नष्टवादित्यर्थः नष्टत्वेप्यात्मत्वं किं स्यादित्याशङ्क्य त्वहानात्तन्मात्रं प्रस
गादिना आत्मने नित्यत्वेन तद्दानीमपि सत्त्वात् स्थितिरित्ययोरेकायोगान्न तेष्वाभासत्वमिति ताह। आ
त्मन इति। अहंकारात्तवाद्मुपस्थापयति अस्थितिदेहादीत्यनेन पक्षचतुष्टयोक्तदूषणं वारयति
स्थायित्वेन नित्यत्वं विवक्षन् तत्तदाभ्यादिदोषं व्यावर्तयति सिद्धं ति पक्षद्विशेषमाह कर्तो तो लेति पा
दमर्थिक इति शेषः तत्र प्रमाणमाह अहंप्रत्ययगम्य इति। अहंप्रत्ययेति द्वयप्रत्ययगम्य इत्यर्थः अविवक्षि
त्यक्तेरात्मतो नकर्तृत्वतो चेत्त्वादिविकार इत्याह नेति अहंप्रत्ययगम्येऽनात्मा दश्यत्वात् घटवदि
त्यनुमानादपि तस्यानात्मत्वमिति ताह अहंप्रत्ययेति हेत्वसिद्धिवाच्यम् अहंप्रत्ययगम्यत्वं इत्युक्तं सा
क्षाहंकारस्यानात्मत्वं अनुमानेनैव स्पष्टं परं परवापिन साधयति यत्तदस्पष्टमिति हि शब्देन घटादिदृ
ष्टान्तं सूचयति। अहंकारः स्वयतिरिक्तदृष्ट इति सूचितोऽनुमानविपर्ययाच्च बाधकमाह न क्रियेति। अहं
कारस्य स्वयत्किरिक्तदृष्टत्वाच्चेत्यत्र स्वस्वदृष्टेति वक्तव्यं तच्च न संभवति स्वकर्तृक्रियायि

प्रसाधन

अष्ट. १

६५

प्रयत्नस्य स्वविषयक्रियाकर्तृत्वस्य च स्वस्मिन् संज्ञादित्यर्थः । उक्तं यत्र दृष्टं तमाह न हीति किंच । आत्म
नः स्वविषयकज्ञानं प्रतिकर्तृत्वेनाप्राधान्यं विषयत्वेन च प्राधान्यमिति यत्कथं न च तद्युक्तं एकदा एकं प्रति
एकस्य गुणस्य प्रधानत्वं योर्विकल्पकत्वादिति दृष्टं । नित्यमाद्येति चकारेण सूचयति । अहंकारात्तवादेरु
क्तमतमवलम्ब्य कर्तृकमविरोधानावेदं स्पष्टं हेतोरसिद्धिः । आशं व्यपहरति । नापि स्मिन्नादिना । अयमाश
यः । अयं घट इति ज्ञानं हि त्रिषु संशयनिवृत्तिकरोति घटविषयत्वेन स्वस्मिन् स्वप्रकाशात्वेन । आत्मनि
स्वाश्रयत्वेन तथा चात्मनो ज्ञानविषयत्वात् । आद्यान् पूर्वोक्तदृष्टं मित्यर्थः । नन्वात्मनो विषयज्ञाने वि
षयत्वात्तवेतदपि कथं ज्ञानस्य स्वविषय एव संशयनिवृत्तिकृतत्वात्तयादिति चेन्न यथा ज्ञानं स्वप्र
काशं स्वस्मिन् विषयत्वे विनापि संशयनिवृत्तिकरोति तथा स्वाश्रयेऽपि कुरिष्यति इत्युक्तिरेत्याह वि
षयत्वं विनैवेति । विज्ञानातिरिक्तत्वे सति ज्ञानजन्यं व्यवहारविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं योजकं उक्तं
न तदाश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानजन्यं व्यवहारविषयत्वं तत्र योजकं इति विज्ञायां लाघवात्पूर्वं
मेव लघीत्याह स्वातिरिक्तेति स्वप्रकाशज्ञानजन्यं व्यवहारविषये ज्ञाने व्यतिचारवारणार्थं स्वातिरि
क्तेति विशेषणं ज्ञानातिरिक्तत्वं । हेतुं तरेण परान्तिमतात्मनः स्वव्यतिरिक्तदृष्टकत्वं साधयति ।
ज्ञानात्मस्येति । अहंकारः स्वव्यतिरिक्तदृष्टकः ज्ञानात्मत्वात् । घटवदित्यर्थः दृष्टत्वं ज्ञानात्मत्वं

६५

त्वीरसिद्धिनाशं व्यपहरति नाप्यपमित्यादिना । अयं अहंकारः दुःखदिधर्मिति हेतुगर्तविशेषणं हेतु
मेव स्पष्टयति । अहं दुःखीति । अदिपदेन सुखीत्यादिप्रत्ययग्रहः । दुःखीत्यादिप्रत्यये विशेष्यत्वेनाहंकारात्त
नो ज्ञानात् । स्वप्रकाशात्तया योगादित्यर्थः । विशिष्टं प्रतिमन्वानं प्रत्याह । अन्वयेति विशिष्टप्रत्ययात्तवेदु
स्वादेरिति गुणितत्वात् । तस्यैव गुणनामपरोक्षप्रतीतिरात्मविशिष्टप्रतीतिरावश्यकत्वादिति ज्ञायः । तदात्म
व्यतिरिक्तत्वे तेषां दुःखादीनामात्मव्यतिरिक्तत्वं स्वप्रकाशाहंकारसंबंधादेव दुःखादीनामपि प्रकाशोत्थितत्वेनेसा
हन हीति नहि पितुः । पांडित्ये पुत्रस्यापि तसंबंधेन पांडित्यं नयति । ननु यथा ज्ञानवन्मते स्वप्रकाशात्तसंबंधा
ध्यादहंकारतद्वर्माणं ज्ञानं तथा मन्मतेऽपि न विषयतायाः संबंधं दृष्टं तवैषम्या न्नैव मित्याहनवेति । तयो
रात्मदुःखयोः स्वप्रकाशात्तनि दुःखादेः कल्पितस्याभेदघटितत्वात्तसंबंधवत्त्वात्तजवत्तात्तप्रकाशेन
(दुःखादिप्रकाशः कल्पितस्य सत्तावदपरोक्षतायाः । अधिष्ठानरूपत्वात्तन तथा पारमार्थिकसंबंधवत्ता
संबंधात्तमिति रित्तं सत्तावत्तासंबंधिप्रकाशेन प्रकाशः संज्ञवतीत्यर्थः । परान्तिमतात्मनोऽनात्मत्वं प्र
काशं तरेणानयति किंचेत्यादिना । मध्यमपरिमाणे हेतुमिहैक्यास्मिन्निर्देशविशिष्टावच्छिन्नतया
प्रतीयमानत्वं हेतुः । परिच्छिन्नत्वमात्रेण कथं न नात्मत्वमित्याशंकात्ततिव्याप्तीति स्यात्तपराधपिया
लोचनयेत्याह । व्यापनेति । आत्मनि परिच्छिन्नत्वप्रतीतेरन्यथासिद्धिनाशं व्यपहरति न चैवमिति

अष्टे ८

(५७)

ज्ञानं श्रुत्या साधयति तया हीत्यादिना अहंकार धर्मादिना पूर्वोक्तदोषः परिकृतः अहंकार धर्म
श्रुत्यादिज्ञानो ज्ञानस्य वत् ज्ञानसाधवा ज्योपिवस्तु तो न ज्ञानमिति पश्यान्मिमांसितेन सूचयति ननु
दृष्टे ज्ञानस्य दृष्टारं तद्विषयकदृष्टिकर्तारं न पश्येत्तु स्य कदाचित् कथं न ज्ञानं सिद्धतीत्याशं
व्यक्तस्य स्फुटयति तत्र हीति तत्र श्रुतौ दृष्टुं दृष्टिं कृत्वा नावे बाधकमाह अन्यथेति दृष्टानामप्रकाशो
पादानं न हि स्वयमप्रकाशः परप्रकाशं जनयति उपादानोपादेययो रसमानजातीयत्वायोगात् अ
दीपादिप्रकाशे तथा दृष्टेः परंतु प्रदीपादिस्तमो नियतं को नोति कः प्रकाशः अयं तु मविद्या निवृत्तं
क्येतत्प्रकाश इति विशेषः ननु दृष्टिरूपे तस्मिन् दर्शनाश्रय वाचि दृष्टृशब्दः प्रयोगः कथमिति
चेत् उच्यते एकमेव चेत् तस्य विषयावच्छिन्नं दृष्टिशब्दवाच्यं स्वरूपेण च तदाश्रयत्वात् दृष्टे सुख
ते सोपाधिकं पश्यति कृपा आश्रय कृत्वा तमहाकाशघटाकाशयोराश्रयाश्रयिना वत्स्य दृष्टत्वादि
विचयदि दृष्टानुदृष्टिरूपः किंतु जडः स स्वसमवेत दर्शने न घटादिदृष्टिं स्वात्मानं च प्रकाशयति
तर्हि तस्यां स्वसमवेत दृष्टौ करणं निरूपणीयं तच्चाशं कथमिति आह ग्राहका नावेनेति इति तदाश्रय
विषयकज्ञानकारणत्वावेन प्रसिद्धेः तदुक्तं विषयकज्ञानं नोत्पद्येतेत्यर्थः परान्तिमत्तं करणं
माशं कथं निराकरोति मनस इति उपादानं स्येति हेतुगते विशाषणं घटाद्युपादानस्य मर्यादाः न

६६
५७

कारणत्वादेरित्यर्थः मनसो ज्ञानकारणत्वात् ग्राहकं प्रमाणमुपन्यस्य दृष्टयति मनस इति आ
त्मनो मनःकरणकज्ञानोपादानत्वं मनसापश्यतीति श्रुतेर्न विषयः निर्विकारस्यात्मनो ज्ञान
परिणामायोगात् निरवयवे आत्मनि ज्ञानजनका व्याप्यरतिमनः संयोगा संज्ञा च किंतु मनो
धर्मेण मनः परिणामेन ज्ञानेन वृत्तिरूपेण आत्मनो हंकारातिरिक्तात्मना आरोपितं दृष्टं दृष्ट
दृष्टाध्यासविषयत्वं इति यावत् यथा कुसुमलोहितेन स्फटिकस्य लोहितेन ध्यासविषयत्वं तद्व
दित्यर्थः तथा च मनःकरणत्वे द्रव्यं कृतिर्न प्रमाणमिति नावः ननु श्रुतिरारोपितकर्तृत्वपरत्वे
मनसो नित्यतया नुपपन्नं चेति चेत् तमेव वदन्ति श्रुत्यनुसारेण आत्मनि ज्ञानकर्तृत्वाध्या
से मनसो निमित्तत्वात्तदुपपत्तेरित्याह तत्र चेति ननु मनो न करणमित्युक्तिर्न प्रमाणं कप्रमाण
विरूद्धा तथा हि सर्वेन्द्रियाणां विषयसंनिधाने युगपत् सर्वज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तो कप्रकारि सर्वज्ञान
करणमनः कृतं तत्तस्य यस्मिन् दिव्ये मनः संबद्धे तेनैवेन्द्रियेण मनोरूपकरणं तत्सहकृतेन
स्वविषयविषयकज्ञानं जनयते नायं नेति नाकरणं मन इति चेन्न युगपत् ज्ञानानुत्पत्तेरनुत्पत्त्या
प्युपपादयितुं शक्यं चेन्न मनःकरणत्वा नुपपादकत्वात् तथा हि ध्यामिक्यना तो धर्मक्यत्वात्
यवेन ज्ञानोपादानी चूतात्मन्येव कप्रमजननशक्तिः कथं तां किं न साननुत्पत्त्यापि नियतं कप्रमो

अष्टैः १०

६८

हेतुः उच्यते अदृष्टमेव मनसो नित्ये तद्रिय संबंधे पितृवाप्यदृष्टातिरिक्तशरणतावात् किंच अणु
मनोवादिना संयुक्तस्यैव मनसः कारणत्वं वक्तव्यं । अन्यथा तिस्रसंगात्

६८

१०